Профессор Норали Норбоев

92 ғовли Ўзбек эли

Ўзбек элининг қабила ва уруғлари ҳақида

Тошкент–1997

Профессор Норали НОРБОЕВ

Ўзбек элининг қабила ва уруғлари ҳақида

ТОШКЕНТ-1997

Қулингиздаги ушбу рисола 92 бовли Ўзбек эли ҳақида оммабоп тарзда 50га яқин қабила ва уруғлар тўғрисида қисқача маълумот беради. Мустақиллик туфайли халқимизни узоқ ўтмиш тарихимизга бўлган қизиқиши кучайди. Авлод аждодларимизни эслаш ва бой меросини ўрганиш келажак сари тўғри қадам ташлашимизга ёрдам беради.

Муҳаррир
Тошкент Давлат Аграр Университети, фалсафа ва ҳуқуқ кафедрасининг мудири, фалсафа фанлари доктори, профессор
Иброҳим Хўжамуродов

Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети, Ўзбекистонда демократик жамиятни қурилиш назарияси ва амалиёти кафедраси мудири, тарих фанлар доктори, профессор
Худойқул Тўраев

Тошкент Давлат Аграр Университети, Тарих ва маданиятшунослик кафедраси доценти
Шорасул Шораҳмов

Ушбу рисола тарих ва маданиятшунослик, фалсафа, ҳуқуқ кафедраларининг қўшма семинари тавсияси билан чоп эттирилди.

КИРИШ

Марказий Осиё ерларида қадим-қадимдан туркий халқлар яшаб келганлар. Археологларнинг маълумотларига қараганда бизнинг эрамиздан 500-300 минг йил олдин тошдан ясалган қуроллар Туркманистон, Ўзбекистон, Тожикистон ерларидан топилган. Сурхондарёни "Тешиктош" ғоридан неандерталь даврига оид боланинг жасади, кўмиш маросимида ишланган тоғ эчкисининг шохи топилиши Ўрта Осиё маданиятининг юқори эканлигидан дарак беради.

Албатта Марказий Осиё, айниқса Ўзбекистон ерлари доимий равишда жаҳонгирларни биринчи галда қўлга киритадиган ўлжаларидан бири ҳисобланган бўлиб, ҳар бир чет эллик ҳукмдорлар Мовароуннаҳр ўлкасига суқланиб қараганлар.

Мовароуннаҳрда ҳам улуғ амирлар, подшолар етишиб чиққанлар ва ўз эрки, урф-одати, маданияти, мустақиллиги учун курашганлар: Широқ, Маҳмуд Тарабий, Паҳлавон Маҳмуд, Муқанна, Сарбадорлар, Амир Қозағон, Амир Хусаин, Соҳибқирон Амир Темур ва бошқалар шулар жумласидандир.

Аммо, узоқ ўтмиш даврларда қабилалар, уруғлар бир-бирлари билан гоҳо душманлашиб, гоҳо бирлашиб иттифоқ тузишиб янги қабила ва уруғлар пайдо бўлган. Кўпинча ҳукмрон қабила ёки уруғ, миллат номини бошқа қабила ва уруғлар ҳам олганлар. Чунки ҳукмрон қабила ва уруғга баъзи бир имкониятлар берилган. Айниқса мўғулларнинг 200-300 йиллик ҳукмронлиги ёки мавқеининг юқори бўлиши кўп қабила ва уруғлар ўзларини мўғуллардан келиб чиққанмиз деб юришган. Бундан ташқари кучсиз, кам сонли уруғлар, бўғинлар ҳам кучли, ҳукмрон қабила паноҳида яшаб, ўзларини ўша қабиладанмиз деб ҳам юришган. Шунинг учун ҳам бир қабиланинг, уруғнинг тарихий келиб чиқишини қараганда, ёки ким ва қачон, қандай шароитда ёзилганлигини ҳамда ўша давр сиёсий ҳаётини ҳам ҳисобга олган ҳолда мулоҳаза қилиш керак деб ўйлаймиз. Чунки бирон-бир уруғнинг келиб чиқиши балким этноним ном бўлмасдан сиёсий маънода айтилган бўлиши ҳам мумкин.

Собиқ Иттифоқ даврида баъзи бир кишилар ўзбек миллатидан дейишдан кўра мағрурланиб мен советлар Иттифоқининг гражданиман деб юришар эди.

Ушбу китобчада қабила ва уруғлар ҳақида ёзишдан мақсад биттасини иккинчисидан баланд ёки паст қўйиш эмас. Аксинча ҳамма қабилалар, уруғлар бир-бирига тенг ва бир отадан бир онадан тарқалгандирлар. Ўзбекистонда яшовчи барча қабила, уруғларнинг ота-боболари қадим қадимдан бир-бири билан қиз олиб қиз бериб қуда-анда[1] бўлиб келишган.

---

[1] Анда-одатда қадимий туркий халқларнинг удумига асосан икки инсон бош бармоқларидан озгина қон чиқариб бир-бирининг бармоғини-бармоғига босади. Натижада қон қўшилади. Демак ўғил ёки қиз томон қуда-анда дегани қонимиз қонимизга қўшилди демакдир. Анда бўлишнинг шартларидан яна бири бир-бирига ҳеч қачон душманлик қилмасликдир.

Ҳар бир қабиланинг, уруғнинг, бўғиннинг ўзига хос ибрат бўладиган урф-одати, маданияти, турмуш тарзи бўлиб бошқалар учун намуна бўлиши мумкиндир.

Қабила ва уруғлар ҳақида маълумотга эга бўлиш ва ўз уруғини, авлодларини билиш генетик фани нуқтаи назаридан ҳам зарурдир. Чунки генетика фанидан бизга маълумки, генларнинг узоқ авлодлари ҳатиштирилганда соғлом ва бакувват авлод етишади. Бу борада қозоқ халқининг ибратли ишлари мавжуддир.

Ўзбекистонда яшовчи қабилалар, уруғлар қозоқ, қирғиз, туркман, бошқирд, нўғай, олтой, тотар, тува, қорақалпоқ, яқут, уйғур, мўғул, озарбайжон, қолмоқ, туркия, Афғонистон, Шимолий Эрон, Ироқ ва бошқа халқларнинг ҳам этник таркибида учрайди. Шунинг учун ҳам қабила ва уруғни билиш халқларимизни бир-бирига яқинлаштиради. Чунки асосан Марказий Осиё халқларининг тупроғи, суви, ҳавоси, дарёлари, тоғлари ва гўзал табиати бир-бирига туташ бир ўлкадир.

Ҳозирги даврда Марказий Осиё мамлакатлари мустақил бўлиб кетган экан бундан бегона, ёт эл эмас, балки бир-бирига жондош, қардош, оғаини, куда-анда эллардир.

Ўзбек қабилалари, уруғлари ҳақида ёзилган китоблар республикамизда ниҳоятда кам бўлиб, мавжудлари ҳам асосан тилшунослик(шевалар) нуқтаи назарида ёзилган ва кенг халқ оммасига мўлжалланмаган(С.Иброҳимов. "Ўзбек тилининг Бешкент район шевалари юзасидан кузатишлар". Тошкент, 1957й; Х.Дониёров. "Ўзбек халқининг шажара ва шевалари". "Фан", Тошкент, 1968й; Абулғозий. "Шажарайи турк". Тошкент, "Чўлпон", 1992й.).

Бу борада қозоқ тарихчи-этнографлари салмоқли иш қилганлар: (В.В.Востров, М.С.Муқанов "Родоплеменной состав и расселение казахов", Алма-Ата. 1968; М.С.Муқанов "Этнический состав и расселение казахов Среднего Жуза". Алма-Ата, 1974 ва бошқалар).

Биз ўйлаймизки, бугунги кунда Марказий Осиё халқларининг уруғ аймоғи бир-бирига туташиб кетган бир халқ эканлигини куйлайдиган оммабоп китоб жуда ҳам зарурдир.

Ҳар бир китобни, илмий мақолани ёзишга албатта бирон бир эҳтиёж, сабаб бўлади. Мени X-XVIII асрлардаги Марказий Осиё халқлари тарихи, қабиласи, уруғи, яшаган жойлари, подшоҳлари(айниқса, Тан, Чингизхон, Жучихон, Ботухон, Ўзбекхон, Соҳибқирон Амир Темур, Шоҳрух, Улуғбек, Абул Хайрихон, Шайбонихон(Шохбахт), Мухаммад Зоҳириддин Бобир, Абдуллохон, Абулғозихон ва бошқалар) тарихи билан ҳам қизиқиб келишимни сабабчиси тарихчи тоғам Эргаш Бобоназаровдир. Қабила ва уруғлар ҳақида китоб ёзишимни жуда кўп ҳурматли кишилар Алломурод , Хушбоқ , Эгамберди , Хушбоқ , Шерали боболар ва Тўар раис Массиев , Абдимурод Лапасов , Омон ака Сариев , Жўра Турсунов , Биноқул раис Цўлчиев , Сайид ака Кучкинов , Эшпўлат ака Холиқов , проф. Энаббор Эсанов , проф. Абдужаббор Омонтурдиевлар сўрашган эди. Бундан 10-12 йил олдин, Марказий Осиё халқларининг ҳаммаси бир-бирига қонқариндош эканлигини куйловчи китобни ёза бошлаган эдим. Аммо ўша давр шароити тақозо этмаганлигидан бу китоб чала ҳолда қолган эди.

Республикамиз мустақилликка эришган бир даврда қабила ва уруғлар ҳақида кичик, оммабоп бир китоб чоп этиш заруратини ҳис қилдик.

Ушбу рисолани чоп этишга имконият яратиб берган Тошкент Давлат Аграр Университети ректори, проф.Хасан Чутбоевич Бўриевга миннатдорчилигимни билдираман.

Бу китобни ёзишда мен асосан Рашидиддин (1952), К.Нажимов (1958), М.Ваҳобов (1960), Д.Абдураҳмонов (1963), Ш.Шоабдураҳмонов (1962), К.Шониёзов (1964), Х.Дониёров (1968), Хофиз Таниш бухори (1983), Абулғозий (1992), Б.Аҳмедов (1992,1994), И.Жабборов (1994), В.В.Востров, М.С.Муқанов (1968), Р.Г.Қўзиев (1974), Б.Х.Кармишева (1976) ва бошқаларнинг тарихий-этнографияга оид китобларидан фойдаландим.

Китобнинг оммабоп бўлганлиги учун ҳам айрим китоблардан олинган фикрларга далил келтирмадик.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхатининг асосийларини эса китоб охирида илова қиламиз.

92 бовли ўзбек элининг қабила ва уруғларига бағишланган ушбу рисола муаллифининг шу мавзудаги биринчи китоби, шунинг учун ҳато ва камчиликларни кўрсатганларга ва фикр-мулоҳазалири билан ўртоқлашганларга олдиндан раҳматлар айтамиз.

Фикр ва мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилга юборишларингизни сўраймиз: Тошкент-94, Фарғона йўли шоҳ кўчаси, 9-берк кўча, 9-уй. Тел. 92-43-11. Профессор Норали Норбоев.

92 БОВЛИ ЎЗБЕК ЭЛИ ҲАҚИДА

Ўзбек элининг қабила ва ўруғлари сонини тарихий манбаларда олимлар ўз давридаги маълумотларга қараб ҳар хил қилиб кўрсатган. Манбаларда 32 бовли ўзбек эли ҳақида гап боради(Султонов, 1982). Аммо ўзбеклар вилоятининг энг ривожланган даврлари Ўзбекхон даври(1313-1342) Днепр дарёсидан то Обь, Енисей дарёларигача ва Марказий Осиё мамлакатларида яшаётган туркий халқларни ҳисобга олинган ҳолдагиси кейинроқ 92 бовли ўзбек элатини ташкил қилган бўлса керак. 92 бовли ўзбек эли деганда нафақат ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги, шунинг билан биргаликда, Қозоғистон, Туркманистон, Қирғизистон, Волга бўйлари халқлари Бошқирдистон, Нўғой автоном республикаси, тотарлар, Олтой, Тува, Яқутлар, уйғурлар ҳамда Мўғулистон ҳудудида яшовчи туркий халқларни эътиборга олиш керак.

Ўзбек элининг 92 бовли қабила уруғдан иборат эканлиги асосан исботланган. Бундан 700 йиллар олдин ўз даврининг машҳур олими, тарихчиси Рашидиддин "Жомеъ-ат таворих" асаридан (бу асарни 1301-1311 йиллар ёзган) туркий халқларнинг қабила, уруғлари ҳақида батафсил маълумот беради. Асарнинг энг муҳим томонларидан бири шундаки, мўғулларни сиёсий бирлашмаларига кирган туркий халқларни мўғуллар деб атай бошлаганини қайд этишдир. Айрим ҳолларда мўғул сўзи шу уруғнинг номи бўлиб қолган (Х.Дониёров, 1968) бу асардан парча келтирилишича "ҳар хил уруғлар ўзларининг улуғлигини ва қадрини ўзларини мўғулларга қўшиш билан белгилай бошладилар" дейди. "Чунки

Чингизхон ва унинг уруғи мўғул деб аталар эди. Ана шунинг учун ҳам Жалайир, Тотар, уйрат, унгут, керайит, найман, тангут каби ҳар хил қабилаларнинг қадимги вақтларда мўғулларни тан олмаганлигига қарамасдан энди мақтаниб ўзларини ҳозирги вақтда мўғулга қўшиб ҳисоблайдилар" дейди.

Х. Дониёров Рашидиддин фикрини давом эттириб "улар ҳозирги авлодлари ўзларини қадимги вақтлардан бери мўғулларга қўшилиб келган деб ҳаёл қиладилар. Ҳолбуки, бундай эмас, балки қадимги вақтда мўғулларнинг ўзлари ҳам чўлларда яшовчи туркий халқларнинг бир бўлаги холос".

Х. Дониёров Рашидиддиннинг юқоридаги сўзларини чуқур мулоҳаза қилиб мўғулларнинг ўзи ҳам туркий халқларнинг бир бўлаги бўлган эканда деган хулосага келади. Х. Дониёров Рашидиддинни бу асарига юксак баҳо бериб айтадики, барлос, жалайир, мўғул, кенагас, қиён, нерун, сулдуз, қиёт, қўнғирот, боёвут каби қабила ва уруғларнинг тарихи шу қадар чигаллашиб кетган эдики, агар Рашидиддиннинг шу китоби сақланиб қолмаганда эди, уларнинг тарихини, қайси халқдан чиққанлигини ечиб бериш амри маҳол бўларди, чунки бу уруғларнинг ўзларини айрим вакилларидан тортиб ғарб ва шарқ олимларигача мўғуллардан келиб чиққан деб ҳисоблар эди.

Ҳозирги кунда ҳам матбуот саҳифаларида айрим уруғларни мўғуллардан келиб чиққан деган ёзувчи муаллифлар ҳам топилади. Бу муаллифлар Рашидиддинни "Жомеъ-ат таврих", ҳатто Х. Дониёровни (1968) "Ўзбек халқининг шажара ва шевалари" китобини эсдан чиқарган кўринади.

Ўзбек халқининг қабила ва уруғлари ҳақида тарихий китобларда оз бўлсада маълумотлар мавжуд: Маҳмуд Қошғарийнинг "Девони луғатит турк" китобида келтирилишича турклар 20та қабиладир: Бейенек, қипчоқ, ўғуз, яман, башғирт, басмил, қай, ёбоку, тотар, қирғиз, чигил, тухси, яғмо, иғроқ, юмуп(шамул), уйғур, тангут, товғоч бўлиб ҳозирги ўзбеклар таркибида 10 гача уруғ мавжуд.

Рашидиддинни "Жомеъ-ат таврих" китобида ўзбек халқининг қабила ва уруғларини келиб чиқиши ҳақида ривоятлар, уруғбошликлари, яшаган жойлари ҳақида ҳам маълумотлар беради.

Алишер Навоийнинг "Чор девон" китобида Темурийлар даврида Қўнғирот, Қиёт, Оғар, Билгут каби қабилаларни катта мавқега эга эканлиги таъкидланади.

Абулғозий Баҳодирхоннинг "Шажараи турк", Муҳаммад Заҳиридлин Бобурнинг "Бобурнома", Бинойининг "Шайбонийнома", Муҳаммад Солиҳнинг "Шайбонийнома", "Абулхайрнома" ва бошқа асарларида ҳам Ўзбек уруғ ва қабилалари ҳақида маълумотлар мавжуддир. Абулғозихон Ўзбек қабилаларини иккига бўлиб бири турк авлодлари, иккинчиси мўғул авлодлари деб кўрсатади. Абулғозий Баҳодирхон қўнғирот қабиласидан бўлиб бир неча тилларни билган, табиат, тарих, тил, сиёсат соҳасида ҳам етук инсон бўлиб, 1644-1664 йиллари Хоразмни идора қилган.

Ўзбек халқининг уруғ ва қабилалари ҳақида маълумотларни Н.Ханиковнинг 1843 йилда "Бухоро хонлигининг тавсифи" асарида Ўзбекларнинг 97 та уруғини келтиради. Аммо муаллиф айтадики, уруг

номларини қўлига тушиб қолган "Насядь Памяти-Узбекия"("Насиб номаи ўзбекия") асаридан ёзиб олганлигини, бу асарда ўзбек элининг 97та уруғга бўлинганини келтиради(жадвалга қаранг).

1849 йили А. Бори ўзининг "Бухорога саёҳат" номли асарида Ўзбеклар қадимги даврда 32та уруғдан иборат бўлиб, энг таниқлилари: Қўнғирот-Бойсунда, Урганчда, Қатағон-Кундузда, Манғит-Бухорода, Юз-Қўқонда, Ҳисорда, Лоқай-Хисорда, Қипчоқ-Балхда, Ёбу(Яба)-Балхда, Минг-Майманади кўпроқ жойлашган деб хабар беради. Маълумки, Ҳожи Абдурашид таҳаллуси билан дарвеш сифатида Бухорога келиб қолган ва кейинчалик Бухоро шаҳри мачитларнинг бирида Имомлик қилган

Ҳерман Вамбери (асл ота юртлари Туркистонлик бўлган Можор олими) 1865 йили ёзган ўзининг "Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат" асарида ҳам ўзбекларнинг 32та уруғини келтиради: Қўнғирот, Қипчоқлар, Юз, Манғитлар, Нукис, Найман, Кулам, Киёт, Оз(Ос), Тоз, Сайёд, Жиғатой, Уйғур, Ойбек, Дўрмон, Ушин(Уйшун), Канжиғали, Нуғай, Болғали, Метан(Митан), Жалайир, Кенагас, Кангли, Ичкили, Бағурли(Бавурли), Олчин, Очмойли(Очмайли), Қоракурсоқ, Бирқулоч, Тирлиш, Катта Кесор, Минг.

Х. Вамбери ёзадики, қўнғирот, уйғур, қипчоқ, нукус(нукуз) очмайли(ачамайли) уруғлари Хивада, Минг-Майманада, Найман-Қаршида кўп учрайди. Бундан ташқари муаллиф Афғонистонни Кундуз, Хулма, Окча, Шибирғон, Маймана ва Антхам шаҳарларининг аҳолиси асосан ўзбеклар тоифасидандир.

Ўзининг "Қитмир" китобида А.П. Хорошхин ўзбекнинг 92 бовли элати бор эканлигини маъқуллайди. В.В. Радловнинг фикрича қурама қабиласи ўша вақтда 5 уруғдан ташкил топган: Жалайир, Тилов(телу), тома, жағалбайли ва тароқлидир. Ўша пайтдаги қозоқ оқсоқолларнинг фикрича қурама ўзбек билан қозоқнинг аралашмасидан келиб чиққан. Марказий Осиё халқларининг тарихини ўрганишда Н.А. Аристовнинг "Туркий халқларнинг этник состави бўйича мулоҳазалар ва уларнинг сони тўғрисида маълумотлар" китобида (Х.Дониёровнинг ўзбек халқининг шажара ва шевалари китобидан олинди) туркий халқлар(Хунлар) урушлар натижасида Шарқий ва Ғарбий Хуннлар мамлакатига айланган. Ғарбий Хуннлар давлатига Ўрта Осиё Орол бўйлари, Каспий, Волга бўйи киради.

Ўзбекларнинг 102 та уруғга бўлиниши Д.Н. Логофет 1911 йилда ёзган "Бухоро хонлиги рус вассаллигида" асарида келтиради. -Манғит, Қўнғирот, Ўзбек, Қизил қозоқ, Қатағон, Лакай. Аммо шу юқорида баён этилган муаллифларнинг уруғларни келтиришида анча ҳато ва камчиликлар мавжуд. Ғози Олим ўзининг 1936 йилда чиққан китобида

Ғози Олим ўзининг "Сурхондарё область аҳолисининг антропологик состави" номли китобида ҳам уруғлар ҳақида қимматли антропологик маълумотлар беради.

Қабила ва уруғларнинг келиб чиқиши ҳақида бошқирд олими Ғ.Г. Кузиев(1974) "Происхождение Башкирдского народа" китобида нафақат бошқирдлар жумладан туркий халқларнинг этнографик маълумотлари кенг ёритилган.

Қозоқ олимлари Ч.Ч. Валиханов(1961), В.В. Востров, М.С. Муканов(1968), М.С. Муқанов(1974), Т.И. Султонов(1982) асарларида туркий халқларнинг қабила ва уруғлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Қабила ва уруғларнинг пайдо бўлиши, маданияти, урф-одати ҳақида академик В.В. Бартольд ўзининг қатор асарлари билан ўчмас из қолдирган.

Биз 92 бовли ўзбек эли ҳақида сўз юритар эканмиз, бу эл қачон таркиб топгани, қаерда, кимлар бу элни бирлаштирган деган савол албатта туғилади. Бу саволларга тўлиқ жавоб бериш борасида мунозаралар мавжуд. Ўзбек элининг, миллатининг таркиб топиши ҳақида М.Г. Воҳобовни "Ўзбек социалистик миллати"(1960) асари жуда қимматлидир.

Ўзбек элининг тўғрироғи улусининг таркиб топишида атоқли олим ва адиб, академик Бўрибой Аҳмедовнинг қатор асарлари "Ўзбекларнинг чиқиши тарихидан"(1982), "Ўзбек улуси"(1992), "Государство кочевых узбеков"(1965) ва бошқа асарлари муҳим роль ўйнайди.

Ўзбеклар эл бўлиб қачон бирлашган Ўзбекхон давридами(1313-1342) ёки 1428-1429 йиллари Абулхайрихон 200дан ортиқ уруғларни бирлаштириб Ўзбек давлатини тузгандами ёки Ўзбекхон, Абулхайрихонлар давридан олдинроқми? Б.Аҳмедов(1992) "Ўзбек халқи Ўрта Осиёнинг қадимий халқларидан бири бўлиб, деярли 3000 йиллик тарихга эга" дейди.

92 бовли ўзбек элати

Абулғозий Баҳодирхон бўйича				Н. Хаников бўйича			
1.	Уйгур	52.	Олаютли	1.	Мангит	50.	Араб
2.	Қангали	53.	Ўқли	2.	Минг	51.	Илачи
3.	Қипчоқ	54.	Уйгур	3.	Юз(Жуз)	52.	Жулаган
4.	Қалач	55.	Аймоқ	4.	Кирқ	53.	Қишлиқ
5.	Қорлуқ	56.	Бошқирд	5.	Ўнг	54.	Гадой
6.	Текрин	57.	Баёт	6.	Ўнгочит	55.	Туркман
7.	Қирғизлар	58.	Тот	7.	Жалоир	56.	Дурман
8.	Кемкемчутлар	59.	Тотар	8.	Сарой	57.	Тобин
9.	Ўрманкат	60.	Темирли	9.	Қўнғирот	58.	Тома
10.	Нукузлар	61.	Турумчи	10.	Ялчин	59.	Риндан
11.	Татарлар	62.	Турк	11.	Орғун	60.	Мўмин
12.	Ойрот(Уйрот)	63.	Туркман	12.	Найман	61.	Юйшун
13.	Тўрғовут	64.	Така	13.	Қипчоқ	62.	Берой
14.	Қўри	65.	Турботли	14.	Чечак	63.	Хофиз
15.	Туласлар	66.	Тевачи	15.	Уйрот	64.	Қирғиз
16.	Булғочин	67.	Жоби	16.	Қолмоқ	65.	Юйрувчи
17.	Кермучинлар	68.	Жомачи	17.	Қартув	66.	Жуйрат
18.	Туленгут	69.	Чўбичоқ	18.	Бурлоқ	67.	Бўзачи
19.	Урасут	70.	Чубани	19.	Буслоқ	68.	Сихтиён
20.	Кусутит	71.	Чигатой	20.	Самаргин	69.	Ботош
21.	Найман	72.	Чуни	21.	Қатагон	70.	Ягрини
22.	Керайит	73.	Хизрэли	22.	Ғаллачи	71.	Шулдур
23.	Унгутлар	74.	Хуросанли	23.	Кенагас	72.	Тумай
24.	Турчоқ	75.	Халаж	24.	Бўтрак	73.	Тилов
25.	Меркит	76.	Дукар	25.	Узой	74.	Қардор
26.	Қўнгирот	77.	Сариқ	26.	Қабатлар	75.	Қирқин

27. Қоранут	78. Солур	27. Қангли	76. Уғлон
28. Куралас	79. Сурхи	28. Ўз	77. Гурлат
29. Энгигин	80. Соқар	29. Чунглачи	78. Иглан
30. Урмовут	81. Салжуқлар	30. Тўнчи(тунчи)	79. Жимабой
31. Кўниклар	82. Султонли	31. Ўтарчи	80. Чилкес
32. Арлот	83. Савроқи	32. Упилачи	81. Уйғур
33. Келкит	84. Совчили	33. Жулун	82. Оғир(Оғар)
34. Бодой	85. Қўрғоли	34. Жид	83. Ебу
35. Қишлик	86. Қўрқин	35. Жуют	84. Норғил
36. Уйшин	87. Қорлуқ	36. Чилжиют	85. Юзак
37. Сулдус	88. Қипчоқ	37. Буймовут	86. Қахат
38. Элдуркин	89. Қоратошли	38. Уймовут	87. Ночер
39. Кенкит	90. Қаллиқ	39. Орлот	88. Хўжалик
40. Дурбан(Дурман)	91. Қирғиз	40. Крайт	89. Бузан
41. Барин(Бахрин)	92. Чиройли	41. Унгут	90. Ширин
42. Сукут	93. Қутлар	42. Қанғит	91. Бахрин
43. Қурловут	94. Лола	43. Холёват	92. Тума
44. Буркут	95. Муғул	44. Масад	93. Нукуз
45. Уклан	96. Манғит	45. Муркут	94. Муғул
46. Жуйрат	97. Мунди	46. Беркут	95. Калон
47. Хожарот	98. Езир	47. Қуролас	96. Татар
48. Боёвут	99. Еғмо	48. Учлан	
49. Жалайир	100. Евмут	49. Қори	
50. Орлот	101. Юрти		
51. Оғар			

Жадвалнинг давоми

Херман Вамбери бўйича		Н. П. Хорошхин бўйича	
1. Қўнғирот		1. Нўғай	47. Чақмоқ
2. Қипчоқлар		2. Татар	48. Арзук
3. Манғитлар		3. Қозоқ	49. Қарлуқ
4. Нўкис		4. Қирғиз	50. Турдос
5. Найман		5. Қўнғирот	51. Қатағон
6. Кулам		6. Найман	52. Киловчи
7. Қиёт		7. Қангли	53. Уйрот
8. Оз(ос)		8. Тома	54. Кибот
9. Тоз		9. Қорақалпоқ	55. Қахат
10. Сайёд		10. Туркман	56. Жуячи
11. Жигатой		11. Туёқли	57. Пўлатчи
12. Уйғур		12. Турк	58. Турбут
13. Ойбет		13. Биркут	59. Жиёт
14. Дўрмон		14. Мисит	60. Буёт
15. Ўшин(Уйшун)		15. Абу	61. Арлот
16. Қанжиғал		16. Сарой	62. Уйкут
17. Нўғай		17. Бахринлар	63. Жафжут
18. Болғали		18. Қипчоқлар	64. Хит
19. Метан(митин)		19. Минг	65. Саидли
20. Жалайир		20. Юз	66. Турлос
21. Кенагас		21. Қирқ	67. Ўғлон(Ўқлон)
22. Қангли		22. Жалайир	68. Илачи
23. Ичкили		23. Батош	69. Қишлиқ
24. Бавурли		24. Олчин	70. Тежамли
25. Олчин		25. Орғин	71. Бўри

26. Очамайли 27. Қорақурсоқ 28. Бирқулоч 29. Тирпиш 30. Катта кесар 31. Минг		26. Қизили 27. Қирабит 28. Рамадон 29. Тобин 30. Кенагас 31. Манғит 32. Қиёт 33. Сайёд 34. Шағатай 35. Дурман 36. Уйғшун 37. Мўйтай 38. Ҳайбат 39. Кучурли 40. Баллос 41. Қавчин 42. Ғараб 43. Қалмоқ 44. Қорахон 45. Ўнг 46. Яман	72. Овчи 73. Ўтарчи 74. Тилов 75. Қирқин 76. Жуйрот 77. Турган 78. Савдон 79. Бовдалоқ 80. Ардури 81. Лакай 82. Қийиқчи 83. Утачки 84. Ўткан 85. Итчи 86. Нитагай 87. Жовсар 88. Акансолди (арқонсолди) 89. Амон 90. Абдал 91. Асака

Т.И. Султоновни "Кочевые племена приаралья в XV-XVII вв." китобида 92 бовли ўзбек элати (Изд-во "Наука", Москва, 1982)

Маджмуатттаварих .ИВ АН(Л.ПО-18а)	"Тухфат аттаварих-и хани" УзФА Ш.И.Л 266 б	Рукопись УзФА Ш.И. ЛИ 4330 Л 13-20	Г.Г. Валиханов . рўйхати
1. Минг	1. Минг	1. Минг	1. Минг
2. Йуз	2. Қирғиз	2. Йуз	2. Юз
3. Қирқ	3. Йуз	3. Қирқ	3. Қирқ
4.	4. Қирқ	4. Ўнг	4. Унага
5.	5. Унг	5.	5.
6. Қўнғирот	6. Қўнғирот	6. Қўнғирот	6. Қўнғирот
7. Олчин	7. Олчин	7. Олчин	7. Олчин
8. Найман	8. Найман	8. Найман	8. Найман
9. Қипчоқ	9. Қипчоқ	9. Қипчоқ	9. Қипчоқ
10. Қалмоқ	10. Қолмоқ	10. Қалмоқ	10.
11. Чақмоқ	11. Чақмоқ	11. Чақмоқ	11. Чақмоқ
12. Килени	12. Килежи	12. Килежи	12. Клачи
13. Килекес	13. Кинегес	13. Кинагес	13. Кинегес
14. Бурат	14. Буйюруқ	14. Буйрак	14. Буйрак
15. Убрат	15. Уйрасут	15. Ойрат	15. Уйрак
16. Киёт(кийат)	16. Коят(Қиёт)	16. Қийот(қиёт)	16.
17. Джиёт	17. Буйут	17. Жуют	17. Чуют
18. Жуйут	18. Жийит	18. Житит	18. Хеит
19. Жалдениут	19. Жалджиут	19. Жалджут	19. Жилжут
20. Турмаут	20. Буйаут	20. Буйазут	20. Бояут
21. Уймаут	21. Уймаут	21. Уймаут	21. Оймаут
22. Арлагут	22. Арлай	22. Арлот	22. Арлат
23. Онгут	23. Онгут	23. Онгут	23. Унгут
24. Тангут	24. Тангут	24. Тангут	24. Танкит
25. Мангут	25. Мангит	25. Мангит	25. Мангит

26. Жалаут	26. Жалаут	26.	26. Жал-жут
27. Мамасит	27. Масит	27. Масит	27. Месит
28. Меркит	28. Меркиф	28. Меркит	28. Меркит
29. Буркут	29. Гуркут	29. Буркут	29. Буркут
30. Жубурган	30. Жубурган	30. Шуберган	30. Жубурган
31. Кишлик	31. Кишлик	31. Кишлик	31. Кишлик
32. Кирай	32. Кирай	32. Кирай	32. Сарай
33. Табин	33. Табин	33. Табин	33. Табиҗ
34. Тама	34. Тама	34. Там	34. Тама
35. Рамадан	35. Рамадан	35. Рамадан	35. Рамадан
36. Тилау	36. Тилау	36.	36. Тлеу
37. Кердари	37. Керади	37.	37. Кердари
38. Йабу	38. Бабу	38. Йабу	38. Ябу
39. Таргил	39. Таргил	39. Таргил	39. Таргил
40. Турчак	40. Турган		40. Турган

Х.Дониёров (1968) "Ўзбек элати таркибига 92та қабила ва уруғнинг кирганлиги ҳар ҳолда қипчоқ ўзбеклар давлати вақтида, яъни XIV-XV асрда ёки ундан олдинроқ, яъни XIII асрда Ўзбекхон даврида ёки Нўғойхон даврида юз берган бўлса керак" деган фикрни илгари суради.

Бизнинг фикримиз бўйича 92 бовли ўзбек эли Олтин Ўрда хони Ўзбекхон, Жонибекхон, Бердибекхонлар даврида ташкил топган. Чунки ўша даврнинг тарихий манбаларида Ўзбекхон ҳукмронлик қилган ерларни "ўзбеклар мамлакати", аскарларини эса "ўзбеклар сипоҳи"деб юритганлар. Ўзбеклар деганда қабилалар, уруғлар иттифоқи маъносида тушиниш керак. Шунинг учун ҳам ўзбек элининг асосчилари Ўзбекхон, Абулхайрихон ҳақида қисқача тўхталиб ўтайлик.

Ўзбекхон (1312-1342) йиллар Олтин Ўрда хони (Олтин Ўрда хонлигини Ботухон Волга бўйидаги ерларда XIII асрнинг ўрталарида ташкил этган ва Қуйи Дунай, Фин қўлтиғидан Иртиш, Обь дарёсини қуйи оқимигача, Қора, Каспий, Орол денгизлари ва Балхаш кўллари киради) Ўзбекхонни авлоди Чингизхон - Жўжихон - Ботухон - Букахон - Темурхон - Туғралхон - Ўзбекхон - Жонибекхон - Бердибекхон).

Ўзбекхоннинг тўртинчи бобоси Ботухон Астрахан шаҳри яқинида Сарай шаҳрини қуриб Марказ қилди. Кейинчалик Ботухоннинг укаси Беркехон Олтин Ўрда тахтига ўтириб мусулмончиликни қабул қилди. Ривоят қилишларича, Саралжик(Урал дарёсининг Каспий денгизга қуйилишига яқин жойда) шаҳрига Бухородан мусулмон савдогарлар келганда Беркхон иккитасини чақириб мусулмончиликнинг қонун қоидаларини яхшилаб сўраб билиб олибди ва сидқидилдан мусулмон бўлибди. Кейин кичик укаси Тўқай Темурни чақириб унга ҳам мусулмон бўлишни таклиф этибди.

Ўзбекхон даврида Сарай-ал-Жадид Олтин Ўрда маркази бўлган, мамлакат ривожланган, водопровод қурилган, мураккаб гидротехник иншоатлар қурилиб сув омборлари ишлаб турган, шаҳарнинг микротопографияси чизилган. Шаҳар кварталларга бўлиниб, кўчалар, иморатлар тартиб билан ўрнатилган. Аммо Сарай-ал-Жадид 1395 йили Амир Темурнинг Олтин Ўрда хони Тўхтамишга (1380-1395) ҳужуми даврида ҳаробаликка айлантирилган(Тўхтамиш-отаси Тўйхожа отаси

Тўқликхожа отаси Кунчак ўғли отаси Сарича отаси Ўзтемур отаси Тўқай Темур отаси Жўжихон).

Ўзбекхон ўғли Жонибекхон (1342-1357) даврида Олтин Ўрда "Мамлакати ўзбек", "Улуси ўзбек" аскарларини эса "Сипоҳи ўзбек" деб тарихий манбаларда ёзилади (Аҳмедов, 1992). Ҳатто Миср билан Олтин Ўрда хонлиги ўртасидаги дипломатик ҳужжатларда ҳам Жонибекхонни Ўзбек ерининг, мамлакатнинг хони деб этилган, дейди. "Ўзбек" сўзини Х.Вамбери "Ўз ўзига бек" маъносида деб атайди. "Зайниддин Казваний" Ўзбекиёни(ўзбекчилар) деган маънода ишлатади.

Демак "ўзбек" сўзининг келиб чиқиши бизнингча, кўп, катта, мустақил, кўп уруғлар бирлашган бир уюшма сифатида ҳам қараш керак. Албатта бевосита ўз-ўзига бек, мустақил деган маъно ўзбекларнинг қадим-қадимдан мустақилликка интилганини англатади.

Ўзбекхон даврида Ўзбек давлати ўзбек миллати элементлари пайдо бўлган бўлса керак. Ана шу "Ўзбеклар мамлакати", "Ўзбеклар улуси" деган этник сўзларининг халқлар ўртасида сингишида албатта Ўзбекхон, Жонибекхонларни хизматлари каттадир. Мусулмончиликни қабул қилиб, ўзбеклар давлатининг оламга танилишига буюк ҳисса қўшган Беркехон, Ўзбекхон, Жонибекхон, Бердибекхонларнинг қабри "Хонлар мозори" Астрахан вилоятини Харобалик районидаги Лапас деган поселкасида жойлашган.

Абулхайрихон. Ўзбек эли ҳақида сўз борар экан, авваламбор Обн дарёсининг бўйларида 1428-1429 йилларда ёш Абулхайрихон 200 яқин уруғларни бирлаштириб Ўзбек давлатини тузди. Пойтахти эса Обн дарёсининг ирмоқларидан бири Тўра дарёси бўйида Тўра шаҳри бўлди. (Чингизхон-Жучихон-Шайбонийхон-Баҳодирхон-Жужи-Бука-Бадакул-Минг-Темур-Пулод-Иброҳим ўғлон-Давлатшайх ўғлон-Абулхайрихон-Шох Будох Шайбонийхон(Шохбахт)-Темур Султон). Темур Султон 1514 йили Бобир ва Бобурийлар томонидан ўлдирилган.

Маълумки, Абулхайрихоннинг набираси Шайбонийхон Мовароуннаҳрда Муҳаммад Заҳириддин Бобур билан тожу-тахт учун курашган. Мовароуннаҳрга ўзбек миллий номни Шайбонийхон(1500-1510) олиб кирган десак назаримда ҳато қилмаймиз. Чунки ҳозирги Ўзбекистоннинг кўп вилоятлари ўша вақтларда Чиғатой улуси деб ҳам юритилган. Соҳибқирон Амир Темур(1370-1405), Улуғбек Мирзо (1409-1449) ҳукмронлик йиллари ҳам Ўзбекистоннинг асосий территорияси чиғатой улуси деб юритилган.

Абулғозихоннинг(1992) ёзишича, Жўжихонга отаси Чингизхон хат юбориб шундай деган экан "Оқмаган сув сасийди", яъни демоқчики сен бир ерда ётаберма аскарларинг билан ўзга юртларга юриш қил бўлмаса, аскарлар, уруғлар орасида низо чиқади деб. Шунда Жўжихон ўз қарамоғида бўлган элу-элатларга хат(чопар) юбориб, 7 йиллик урушга тайёргарлик кўришни буюради. Жўжихон бошқирд, ўрус, Курил ва Намаш юртларига отланайин деб тайёргарлик ишлари олиб борилаётган бир пайтда вафот этди. Кейинчалик Чингизхон учинчи ўғли Уқтой коон(хон) отаси ўрнига тахтга ўлтиргандан кейин Ботухонга лақаби Сойинхонга (Жўжи ўғли) ҳукм қилди. "Отанг на ерга борайин деб ният қилғон бўлса,

сен отанг ўрнига бош бўлиб борғил"деб. Натижада Ботухон вилоятларни ола-ола Москов борди. У ерларда Курил, Намаш ва ўруснинг подшоҳлари қаттиқ туриб уч ойгача уруш қилди. Ботухон ғалабаси қийин аҳволда бўлганда Шайбонхон акаси Ботухонга айтади "Менга ўз навкарларимдан бошқа 5-6 минг навкар беринг. Мен кечаси сувни орқасига бекинайин, эртасига сизлар олдин ва мен орқадан жанг қиламиз"-дейди. Шайбонхоннинг айтганини қилиб жангда ғалаба қозонишади. Шунда энг катта акаси Ўрда лақаби "Ичан" айтади "бизни ишимизни битирғон сен бўлдинг" деб Сайинхон эса Шайбонхонга олган ўлжаларини 15 минг уйлик эл Курил вилоятини Қушчи Найман, Қорлик ва буйрак уруғларини қўшиб беради.

Сайинхон айтадики, "Ўлтирур юртинг акам Ичан бирлан менинг орамизда бўлсин. Ёз ёзина Иргиз совуқ ва Ур, ва Илк то Урол тоғинача ёйиқни кун туғиш тарифини яйлагил. Қиш бўлғонда Орақум, Қорақум ва Сир сувининг бўйини, Чу сувининг, Сари сувининг оёқина қишлагил, теди"(Абулғозий,1992). Ана шу Шайбонхон авлодидан Абулхайрихондир.

Шайбонхон авлодлари шимолда ва шимолий шарқда(Тобол, Ишим, Иртиш, Обь, Урал, Иргиз, Сирдарё бўйларидаги) кенг ўлкани эгаллайди.

Абулхайрихоннинг отаси Давлатшайх ўғлон вафотидан кейин ёш Абулхайрихонни хийла ва макрлар билан тахтдан четлаштириб ҳокимиятни Жумадукхон олади. XV асрнинг бошларида Шайбон улусида бир неча мустақил хонликлар вужудга келади: натижада тез-тез яйлов учун урушлар бўлиб турди. Жумадукхонга итоат этмасдан Жайтар Жолкин деган жойда манғитлар қўзғолон кўтардилар, натижада бу қўзғолонни бостириш учун бўлган жангда Жумадуқхон ўлдирилди, қўшинни жавонгарига қўмондонлик қилган ёш Абулхайрихон аср олинди. Сариқ Усмон ва Олаша Баҳодирларни қўллаб-қувватлаш натижасида Абулхайрихон Шайбонхон авлодларидан бўлганлиги учун омон қолди. Бир йилдан кейин Алаша Баҳодир ёрдами билан Абулхайрихон ўз элига келди. Олаша Баҳодир ва унга яқин уруғлар, қабилалар ҳайрихоҳлик билдириб Абулхайрни хон қилиб кўтардилар.

Бунда иштирок этган қабилалардан қиёт, қўнғирот, манғит, дўрмон, қушчи, найман, қорлуқ, хитой, ушун ва бошқалар.

XV асрнинг бошларидан бошлаб Дашти Қипчоқ иккига бўлинди. Шарқида Оқ ўрда аҳолиси "Ўзбеклар" деб атала бошлади (Аҳмедов, 1992) ва Абулхайрихон(1428-1468) ҳукмронлик қилди. Абулхайрихон(1428-1431йиллар) илгари Шайбонхонга қараган жуда кўп улус ва ерларни бирлаштириб мустақил бўлиб олди.

Рузбехонни "Меҳмонномаий Бухоро" асарида ўзбекларга уч "халқ" (тоифа) кирган... шу кунда(булардан бири)-Шайбонийлар.... иккинчи "халқ"(тоифа)-қозоқлар.... учинчи(тоифа) манғитлар Абулхайрихон давлатини кўчманчи ўзбеклар давлати деб юритилади. Бу давлат 40 йилга яқин Абулхайрихон ҳукмронлигимдан кейин эса набираси Шайбонийхон бошчилигида(1501-1505) Темурийлардан Мовароуннаҳр тортиб олиб, ўзбеклар диёрини янада кенгайтирилди (Б.Аҳмедов, 1992).

Абулхайрихонни 11та ўғли бўлган, шулардан Шайх Ҳайдархон, Санжар Султонларнинг онаси қўнғирот қабиласидан бўлган. Шайх Ҳайдархон

Абулхайрихон вафот этганидан кейин отаси ўрнига хон бўлиб ўтиради. Аммо Абулхайрихоннинг барча душманлари бирлашиб Шах Ҳайдархонга(Ибокхон, Бурка Султон, Сибир хонлари, Жонибекхон, Гирайхон манғит амирларидан Ёмгурчи ва Мусо(Идигейни ўғиллари) Мирзолар бирлашиб курашганда ҳам Шайх Ҳайдархон енгади. Аммо Шайх Ҳайдархоннинг душманлари Олтин Ўрда хони Аҳмадхон билан иттифоқ тузиб биргаликда уришади ва жангда Шайх Ҳайдархон ҳалок бўлади.

Абулхайрихонни ўз давлатининг потахти қилиб Тура шаҳри олинади. (Тура деган сўз қадимий турк тилида бўлиб, катта қалқон, яъни одам бўйи келадиган жангларда ўқ ўтмаслик учун ишлатиладиган қалқон). Тура шаҳри ҳозир ҳам бор бўлиб, Обь дарёсини ирмоғини Тура дарёсини бўйида жойлашган шаҳар. 1446-1447 йиллар чамаси марказ шаҳридан Сиғнок шаҳрига (Қизил Орда яқинидаги ҳозирги Сунак ота мозори ҳаробалари) кўчирилади.

Абулхайрихон 40 йилга яқин Ўзбеклар давлатининг хони бўлиб Темурийзодаларни гоҳ бунисига, гоҳ унисига ёрдам бериб турган. Темурийзодалардан жангги-жадалларда енгилиб паноҳ истаб борганлардан Султон Абу Сайид Муҳаммад Жуки, Ҳусайн Бойқаро(ҳатто Ҳусайн Бойқаро хондан "табуғ" олади).

Абулхайрихон даври (1426-1427-1469) Мирзо Улуғбекнинг Самарқанд ҳокимлиги (1411-1449) йилларига тўғри келади ва улар бир-бирлари билан иноқ бўлишган. Абулхайрихон Мирзо Улуғбекнинг Робияхонум исмли қизига уйланган. Робияхондан Кучкунчижон, Суюнхўжажонлар туғилади.

Абулхайрихон Шайх Ҳайдархон, Шайбонийхонлар даврида 92 бовли Ўзбек элатини такомиллаштириш яна кенг намоён бўлди.

Ўзбек элини, давлатини, шуҳрати кенгайишида албатта Абулхайрихоннинг ҳиссаси беиҳоядир. Ҳозирги пайтда Х.Дониёров (1968) 300га яқин ўзбек элининг уруғ ва қабилаларини этнонимномларини келтиради.

ҚЎНҒИРОТЛАР

Қўнғиротлар қабиласи энг қадимги асл туркий уруғлардан бўлиб, юксак маданиятга, урф одатга, бошқа уруғларга ибрат бўладиган расм русумларга бой қабиладир. Ўзбек халқининг энг машҳур достонларидан бири "Алпомиш" қўнғиротларнинг тортувли уруғи бўлиб, ўтган воқеалар акс эттирилиб достон қилинади. (Ҳозирда тортувли уруғи асосан Бойсун районида яшайди) достонда қўнғиротларнинг жасурлиги, ёрга, ватанга меҳр оқибатлилиги мадҳ этилган бўлиб, бу достонни ўқиганда ёки эшитганда инсонларни тўғри сўз, дўстлик, бир-бирига ва бошқа уруғларга(масалан Қоражон қалмоқ билан Алпомишни) нисбатан чуқур иззат ҳурмат мавжудлигини ҳис этиб ёшларни чин инсоний руҳда тарбиялашда айниқса ҳозирги мустақил республикамизнинг ёшлари учун ибратлидир.

Қўнғиротлар қадим қадимдан Марказий Осиё ерларида яшаб келганлигини қўнғирот уруғи номи билан аталадиган шаҳарлар, каналлар,

жойлар мавжудлиги далилдир. Қорақалпоғистонда қўнғирот шаҳри, Сирдарё бўйларида "Қўнғирот" канали, Сурхондарёда "Қўнғирот" жамоа хўжалиги мавжуд.

Қўнғирот уруғига мансуб халқларни ўзбек, қозоқ, қирғиз, бошқирд, нуғай, олтой, туркман, ва бошқа миллатларда ҳам учратамиз.

Қўнғиротлар бу халқларнинг этник гуруҳига кириб, шу миллат халқлари билан сингишиб кетган.

Қўнғиротлар ҳозирги пайтда Ўзбекистонда, Қозоғистонда, Қирғизистонда, Бошқирдистонда, Олтойда, Тожикистонда, Афғонистонда, Саудия Арабистонида ва бошқа мамлакатларда яшайди.

Қўнғирот қабиласи жуда кўп қўшни мамлакатларда яшар экан, савол туғиладики, қўнғирот қайси халқ таркибида уюшма бўлиб ажралиб чиққан. Яшаган жойлари, уруғларнинг бўлигниши, шоирлари, подшоҳлари, амирлари ҳозирги кундаги жойлашган ҳудуди ва бошқа халқларга ибрат бўладиган урфи одатлари ҳақида қисқача тўхтаб ўтайлик.

Қўнғиротлар яшаган жойлар. Қўнғиротлар қадимий туркий қабила бўлганлиги учун қадим-қадимдан Марказий Осиё мамлакатларида яшаб келганлар. Маълумки, Аль Вахидий(747-823) "Китоб ал-магазий"(урушлар тарихи), Маҳмуд Қошғарий "Девону луғати турк", Ибн ал-Асир(1160-1224) "Ал-Комил фи-т-тарих"("Мукаммал тарих"), Юсуф Хос ҳожибни "Қутадғу билиг" тарихий манбаларда туркий халқлар Балх, Хутталон(Кулоб), Чағаниён, Термиз, Самарқанд, Шош, Бухоро аҳолисини катта қисмини ташкил қилган.

Академик Б.Аҳмедов(1992) Маҳмуд Қошғарийни "Девону луғатит турк" асаридан мисол келтириб айтадики, "Коз-Афросиёб қизини исми бўлиб, Эрондаги Казвин шаҳрини қурдирган. Худди Қум шаҳрида ҳам турклар яшаган. Турклар Рум шаҳридан(Эрондаги шаҳарлардан бири, умуман Каспий денгизини жанубий томонидан) кунчиқарга қадар жойлашгандир" дейилади.

Аммо Рашидиддин ўзининг "Жомее-ут-таворих" ва Шарофиддин Али Яздий асарларида жуда кўп турк уруғлари жанубий Сибирь, Олтой, Мўғулистон, Еттисув каби жойларда яшовчи ўзбек, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, тотар, бошқирд каби этник таркибига кирувчи қорлик, қипчоқ, бахрин, нукуз, қиёт, қўнғирот, сулдуз, уйғур, боёвут, уйрот, бўлғочи, кероит ва найманлар Чингиз аскарлари таркибида бўлган ва Марказий Осиёдаги туркий халқлар билан қўшилиб кетган дейилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, нафақат Чингизхон лашкари билан келган ундан минг йиллар олдин хунлар юришида ҳам туркий халқлар Марказий Осиёга, ғарбга юриш қилиб яшаб кейинчалик ўша ерларда қолганлар. Эҳтимол хунлар юришидан олдин ҳам туркийзабон халқлар Марказий Осиёга келиб ўрнашган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Туркий халқлар кейинчалик Шарқий Сибир, Мўғулистон томонларга кўчиб борган бўлиши керак. Ёки катта урушлар натижасида қисман уруғлар ўз юртларини ташлаб кетган бўлишлари мумкин. Маълумки, "Алпомиш" достонида ака-ука бир-биридан Закот учун Бойсун, Қўнғирот элини бир қисми Бойсари бошчилигида Қалмоқ-кашар элига кўчиб кетган.

Фараз қилайлик, туркий халқлар қадим-қадимдан чорвачилик билан шуғулланган деб. Мовароуннахр территорисида жуда қаттиқ иссиқ бўлиши натижасида чорва молларини ривожланиши учун ўт-яйлов йўқлиги ҳамда чанг тўзонда яйлов-кўкаламзорлари тезда қуриб қолиши натижасида ҳам серяйлов Олатов ортларига кўчиб юриб ўрнашиб қолган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки ҳозирги пайтда ўзбек халқи этнонимини тўлиқ ечиб берадиган археологик қазишмалар, далиллар етишмайди, жумладан қўнғирот уруғининг этногенезида ҳам.

Ўрта аср тарихчиларининг ёзишича, қўнғирот, манғит, қиёт, қорлик, қипчоқ, боёвут ва бошқа уруғларни Шимолий Сибирь, Мўғулистон, Амур дарёси бўйларидан келиб қолган деган фикрлар бизнингча етарли далиллар билан исботланмаган. Мовароуннахр айниқса Сурхондарё вилояти қиши унча совуқ эмас, ёзи эса тоғолди районларда айтарли даражада иссиқ бўлмаганлиги учун туркий уруғларни жуда кўпчилиги шу водийла яшаб одамлари, чорва моллари кўпайиб кетганликларидан янги яйловлар ахтариб Олатов ва Шарқий Сибирь томонларига кўчган бўлишлари ҳам ҳақиқатга бироз яқинроқдир. Чунки Сурхандарё вилоятини Шеробод туманида ва бунга яқин жойларда туркий уруғларни анчагина қисмини учратиш мумкин.

Бир табиатшунос олим сифатида мен 50дан ортиқроқ туркий уруғларнинг аждод-авлодлари Шарқий Сибирда, Кирулен, Онан, Амур дарёси бўйларида пайдо бўлган деган фикрга қўшила олмайман. Чунки ҳаёт ерда ҳозирги тушунча бўйича каоцерватдан пайдо бўлган. Ҳаётни ерда пайдо бўлиши учун албатта табиий шароит ҳамда биринчи ўринда температура, қуёш нури, космик нурланишлар муҳим роб ўйнаган. Шунинг учун Шарқий Сибирни қиши билан қор босиб ётган, музликларида ёзи билан тўхтовсиз қуёшни тўсиб турадиган ёмғирли булутлари шароитида тирик мавжудот пайдо бўлиши амри маҳол. Албатта бу масалалар анча мунозарали бўлиб келажак авлод муаммони ечишга кўп ўзгартиришлар киритади.

Эҳтимол бизнинг турк аждодларимиз илк бор Сурхондарё, Қашқадарё, Фарғона, Самарқанд, Бухоро водийларига ва Сирдарёни қуйи оқимларига жойлашгандир, аммо табиатда бўладиган, зилзилалар, тоғ кўчишлари, вулқонлар, сув босишлар, ёнғин, қурғоқчилик ва бошқа офатлар натижасида бир юз минг йиллар давомида Енисей, Иртиш, Олатау, Мўғулистон, Амур дарёси бўйларига секин-секин силжиган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

"Алпомиш" достонининг қўнғирот версияси Т. Мирзаев ва Б. Саримсоқовлар X—XI асрда Орол денгизи атрофларида, Сирдарёнинг қуйи оқимида, дашти қипчоқда яшовчи туркий қабилалар орасида юзага келган деб ёзади (Алпомиш ва Рустам, Тошкен. 1985 й.).

Ўзбек фольклоршунослиги асосчиси Ҳоди Зариф "алпомиш" достонини яратилишини мўғуллар истилосидан олдин яратилган деган фикрни билдиради. Чунки достонда учрайдиган Барчинликент, Барчканд, Барчин ва Бойсун шаҳри ҳам Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган деб кўпчилик фольклорист олимлар фикрлайдилар.

Бундан хулоса чиқариш мумкинки, Қўнғирот ва бошқа айрим туркий уруғлар Чингизхон лашкари Мовараннахрга бостириб кирмасдан олдин ҳам шу ўлкада яшаганлар. Чунки Чингизхон 1220 йилда Мовараннахрга бостириб киради, аммо "Алпомиш" достонини яратилиши X—XI аср деб тахмин қилишади.

Демак, "Алпомиш" достонини қўнғирот версияси Чингизхон Мовараннахрга бостириб киришидан 100—200 йил олдин ҳам мавжуд бўлган. Қўнғирот ва бошқа туркий уруғлар қадим-қадимдан Марказий Осиёда яшаб келганлар ва "Алпомиш" достонини яратилиш даври профессор М. Саидов ва С. С. Суразаковларни фикрича патриал-уруғчилик даврини тугаб бораётган вақтига тўғри келади.

Хулоса қилиб айтганда Мовараннахрдаги ёки Ўрта Осиёдаги қўнғирот ва бошқа туркий уруғлар қадим-қадим замонлардан буён яшаб келганлар. Аммо Бойсун шаҳри Сурхондарё вилоятида "Алпомиш" "охири" (отга озуқа берадиган "охур") ҳам Шероботдан Бойсунга кетадиган йўлда жойлашган.

Бизнинг фикримизча, "Алпомиш" достони аслида Аму-Шеробод-Бойсун, Хисор соҳилида яратилгандир. Чунки достонда учрайдиган айрим жойлар масалан: Кўккамиш қўли, Элибой ёки белибойлилар, Аму ёқаси, 6-ойлик йўл эканлиги то Сирдарёни қуйи оқимигача қўнғиротларни қадим-қадимдан Ғузор, Деҳқонобод, Бойсун, Шеробод, Хисор воҳасида яшаган бўлса керак деган фикрга олиб келади.

Манбаларда, ривоятларда айтилишича, марказий Осиёда яшаётган қўнғирот қабиласининг асл ватани "жийдали Бойсун" дейилади. "Алпомиш" достонини аксарият вариантларида ҳам қўнғиротларнинг асл ватани "жийдали Бойсун" деб мадҳ этилади. "Жийдали Бойсун" қаерда жойлашганлиги ҳақида олимларда икки хил фикр бор: биринчиси Т. А. Жданко (1950), К. Л. Задихина (1952) ёзадиларки, Жийдали Бойсун Орол бўйида эмас, бу жой Сурхондарё вилоятининг Бойсун деган жойи билан боғланган дейдилар. Иккинчи фикр Х. Т. Зарипов (1959), Л. С. Толстов (1963)ларнинг ёзишича "Жийдали Бойсун" Орол бўйибилан боғланган, сабаби Сирдарёни қуйи оқимида Барчиннинг кўк шонаси, Барчикент, Барчканд, Барчин деган жойларни мисол келтирадилар.

Менинг фикримча, "Алпомиш" достонидаги Бойсарибой ўз акасидан закот сўраганлиги учун аразлаб .Сирдарёни қуйи оқимига , Орол бўйига, қалмоқлар юртига кетганда Сирдарё бўйларида ёлғиз қизи Барчинойга атаб шу юқоридаги шаҳар ва жойларни қўйган бўлса керак. Чунки қалмоқлар ўша даврда қозоғистон худудида, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида доимо кўчиб юрган жанговар халқ бўлган.

Этнограф-ботаник И. С. Сагитов (1968) "алпомиш" достонини қозоқ, қирғиз, қўнғирот, нўғай, тотар ва олтой вариантларидаги келтирилган барча ўсимликларни, жумладан жийда ва "Жийдали Бойсун" иборасига эътибор бериб, жийда ўсимлигини Амударёни ўрта оқимида ҳамда тоққа яқин дойларда истеъмол қилиш учун кўп жийда дарахти мавжудлигини, жийдаларни оиласини этно-ботаник усуллар билан анализ қилиб Т. А. Жданко, Л. Д. Задихиналарни "Жийдали Бойсун" Сурхондарюни Бойсун воҳаси билан боғланганлигини тасдиқлайди.

С. И. Сагитов (1968) "Алпомиш" достонининг барча халқларда мавжуд бўлган вариантларидаги келтирилган: буғдой, сули, арпа, саксовул, жийда, тол, қамиш, мия, бойтерак, гужум, шакарқамиш, чинор, қарағай, арча, анор, гия каби дарахтларни анализ қилиб, айниўса жийдани истеъмолга монанд навлари ва бошқа ўсимликлар асосан Бойсун, Шеробод воҳасида ўсишини, бошқа жойларда (Орол бўйида, Сирдарёни қуйи оқимида, нуғайда, Тотаристонда., Олтойда, сибирда бу келтирилган ўсимликларни кўпчилигини ўсмаслиги, яхши ривожланмаганлигини исботлайди.

С. И. Сагитов "Жийдали Бойсун" деган жой, яъни қўнғирот қабиласини асл ватани, авлод-аждодлари яшаган жой бу Сурхондарё вилоятининг Бойсун воҳасидадир, деб қатъий фикрга келади.

Профессор Ж. Э. Эсоновни берган маълумотларига қараганда, Бойсунда "Жийдали Бойсун" мозори Инкобод қишлоғи ёнида жойлашган.Хулоса қилиб айтиш мумкинки, қўнғиротларнинг асл ватани қадим-қадимдан Ғузор, Деҳонобод, Хамкан, Киршак, Широбод, Ҳисор бўлиб ҳисобланади, Қўнғиротлар қабиласини аввал айтганимиздек, одамлари чорва моллари кўпайиб кетганлигидан, марказий Осиё, Сибирь, Афғонистон, ҳатто Мўғулистон ўлкаларига кенг ер, яйлов излаб кетган. Чингизхон ундан олдинги ва кейинги Шайбонийхонлар даврида Мовараннахрга келган қўнғиротлар ўзларининг ота-боболари юртига келишган. Шунинг учун ҳам тезда сингишиб, ўтроқлашиб бир уруғ бўлиб кетишган.

ҚЎНҒИРОТЛАР ҚАБИЛАСИНИ КЕЛИБ ЧИҚИШИ,

Қўнғиротларнинг бош бобоси Элхон ўғли Каёқ (Қаён — мўғул тилида тоғдан оқан сел. Тоғдан оққан селни барчасини Қиёт дерлар, яъни чаққон. илдам, бақувват ва тез маъносида) инисининг ўғли Нукуз деб номланади. Элхон мўғул (мўғул — мунгли ул — сўзидан олинган) элига подшоҳ бўлган ва тотар жонларининг тўққизинчиси Севинчхон билан доимо равишда уришиб ғолиб келган. Аммо тотарлар хони қирғизлар хонига кўп совғалар билан элчи юбориб ўзларига яқин биродар қилиб олдилар. Лекин бари бир Туркий мўғул хонларидан енгила бердилар, шундан кейин тотарлар, биз хийла ишлатмасак туркий мўғул хонларини енголмаймиз, деб эртасига тонг пайти бостириб келдилар ва худди қочиб кетаётган лашкарлардек оғир юкларини ташлаб кета бошладилар. Туркий мўғуллар эса қочиб кетмоқда, деб орқасидан борди, аммо тотарлар хийла ишлатган эди, натижада туркий мўғулни қаттиқ уришиб тор-мор келтирди, ҳамда уруғларни барчасини қиличдан ўтказди, ёшларини асир олиб кетди. Бу жангда Элхонни 8 та ўғли ўлдирилди. Фақатгина энг кенжа ўғли Қаён ва инисининг ўғли Нукуз қолди.

Қаён билан Нукуз ҳам хотинлари билан кишиларнинг қўлида банди эди. 10 кундан кейин қочдилар ва юртига келдилар.

Муҳаммад Бухорийни "Шарафномаи Шохи" асарида ёзишича (1983) Ўғузхон давлати емирилгандан кейин минг йиллар давомида турклар билан бўғуллар қабиласи ўртасида душманлик пайдо бўлди. Элхон даврига келиб Мовараннахрни подшоси Тур ибн Фаридун ўртасида қаттиқ уруш бўлиб фақат иккита мўғул қолади. улар Кийан ва нукуз бўлиб, булар

иккита хотинни олиб қалин ўрмон ортидаги Арканакун осилган қалъада, яъни тоғига 400 йилга яқин яширинадилар.

Арканакун тоғида кўпайганларнинг биринчи уруғи дурлакан, яъни нукуздан тарқалган барча қибалаларни Дурлакан деб айтишади ва 17 та қабилани ташкил этади.

Кўнғиротлар қабиласи ҳам Қайан ва Нукуздан ташкил топган.

УРЙАНККАТ. Бу уруғ ҳам ҚИЙАН ва НУКУЗдан тарқалган. Аммо бундан қўнғиротлар мўғулдан тарқалган деган гап келиб чиқмайди. Рашидуддиннинг найманлар ҳақида ёзган сўзини эсласак, яъни найманлар мўғул уруғидан эмас. Аммо мўғул давлати тасарруфида бўлган, шунинг учун ҳам мўғуллар дейди. Худди шундай қўнғиротлар ҳам асосан мўғул хонлари ҳукмронлик қилган даврларда мўғуллардан тарқалган ёки мўғул деб нотўғри тушунчага эга бўлган олимлар ҳам мавжуд. Қўнғиротларни мўғул деб юритиш Чингизхон ва кейинги хонлар даврида этник маънода эмас, сиёсий маънода ишлатилган.

Абулғозихонни "Шажари турк" асарида қуйидагича ёзади: Қаён билан Нукуз ўзаро маслаҳатлашиб айтадиларки, агар элга борайлик десак, ҳамма томонда ота-боболари ҳукмрон бўлиб келган ва кичик уруғларни доимий равишда таъқиб қилганлиги учун бизга ёв назари билан қарайди. Агар юртда ўлтирайлик десак юрганга ва турганга учрашмасдан бўлмас дедилар. Қаён билан Нукуз айтадиларки, яхшиси кишиларнинг кўзи тушмайдиган тоғ орасига борайлик деб тўрт турлик молдан олдиларда, Арканакун тоғига яшириндилар.

Тарихий китобларда ёзилишича, 400 йилга яқин Қаён ва Нукуз уруғи ўша тоғ ичида яшаган. Қаённи авлоди Нукузни авлодларига нисбатан кўп кўп бўлган. Қаённинг авлодига қиёт, Нукузникига нукуз ва дурилган деб ном қўйдилар.

Қаён ва Нукуз авлодлари 400 йил ичида анча кўпайишиб тоғ камарига ўзлари ва моллари сиғмай қолдилар. Натижада кенгашиб айтдиларки, бизнинг ота-боболаримиз тоғнинг орқасида яшашган, бизнинг юртимиз ул ерлар, унда тотарлар ва бошқа эллар яшайди. Энди тоғни карида қамалиб ўтирмайликда, йўл излаб чиқиб кетайлик, деб килишишади. Агар бизга ким ўзини дўст тутса, кўришайлик, душманман деса курашайлик деб маъқуллашади. Бу тоғдан қандай чиқиб кетиш йўлини излаб юрганда бир темирчи уста айтадики, бунда бир темур кони бор, ўтин ва кўмир олиб келиб ёқиб эритсак йўл очилади деди. Худди Темирчи айтган ишларни амалга оширганда тоғ-темир эриб оқабошлайди, йўл очила бошланади. Натижада тева (туя) чиққудек йўл ҳосил бўлади ва натижада уруш бўлиб туркий мўғулни аскарлари ғолиб бўлди. Натижада 400 йилдан кейин туркий мўғуллар ўз ота юртларида тотар ва бошқа элларга бош бўлиб яшадилар. Кўп эллар, уруғлар муғул бўлмасада биз мўғулмиз деб паноҳ излаб қўшилдилар.

Абулғози Баҳодирхонни "Шажараий турк" асарида ёзишича, Қаённинг наслидан бир кишини учта ўғли бўлиб каттаси Чурлик, мерган, иккинчиси Кубайшира, учинчиси Тусбудай. Чурлик мерган кунлардан бирида укаси Кубайшира билан уришди ва иккиси ҳам бир-бирига ёй олиб ўқталди. Аммо Кубайшира отини бўйнига энгашиб паноҳ излади. Чурлик мерган

инисини қўрқитмоқчи бўлиб шундай ёй ўқини отдики, укасининг қулоғидаги ҳалқадан ўқ ўтиб кетди. Чурлик мерганнинг бир ўғли бор эди, оти Қўнғирот бўлиб барча қўнғиротқ элиана шу уруғдандир. Қўнғирот уруғининг келиб чиқиши ва номи ҳақидаги Ҳофиз таниш Бухорий ўзининг "Шараофномаий Шохи" китобида қўнғиротлар Чурлик мерган ва Нукузнинг уруғидан келиб чиққан бўлиб, Арканакун тоғидан ҳеч ким билан маслаҳатлашмасдан ҳаммадан олдин қўнғиротлар чиқиб олган, натижада бошқа уруғларни чиқиш жойларини, бурчакларни эзиб ташлаган. Шунинг учун ҳам қўнғиротларни оёқ оғриш касали ўша сабабдан мавжуд дебёзади.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдарни "Тарихи Рашидий" асарида қўнғиротларнинг келиб чиқишида гуя олтин устунни учта ўғли бўлган, яъни каттаси Чурлик мерган бўлиб, бу авлодни қўнғиотлар деб атайди. иккинчи ўғли Қубайшира бўлиб, унинг авлодни инкирас ва Олкулут уруғлари бўлиб ҳисобланади. Учинчи ўғли тусбудайни Қоранут ва Кункилут ўғилларидан қоранут ва кункилут уруғлари тарқалган. Кункилутни ўғли Мийсар бунинг катта ўғлини оти курлас ва курлак уруғини шундан тарқалган, иккинчиси Элчикин бўлиб, барча элчикан уруғи шу кишидан тарқалган.

Қўнғирот уруғининг келиб чиқиши ҳақидаги ривоятларда Чингизхондан оолдин, кейин ўтган подшоҳлар ва бошқа уруғ кишилари билан бўлган муносабатда, бу қабила одамларини ўта илтифотли, мард, доно, полвон, ботир кўринишида ифодалайди. Халқ ривоятларига қараганда, бир чол ўзини қора-қўнғир отида, айрим ривоятларни фикрича, қўнғирбой чўлдан кетаётган экан, йўлда бир хон қўшни вилоятларга ҳужум қилиб, енгилиб, қочиб бораётган экан. Шунда чол айтибди: "Агар мен ўлсам битта-ю битта қариман, аммо сен ўлсанг бутун давлат бузилади" деб ўз отини хонга ҳадя қилиб юборибди, шунда хон айтадики, бир неча вақтдан кейин мени саройимга боргин . Шунда чол айтибди, машҳур ва маълум бўлмаган мени олдингизга қўемайди, деганда хон айтибди, қўрғонни олдига бориб, қалпоғингни осмонга отасан, "Хонни қутқардим" деб. Кейин хон чақириб иззат-икром қилиб чолдан сўрабди, тила тилагингни. Шунда чол менга қўй, кенг яйлов (яъни Ғузор — Бойсун чўлини берибди), қизларинглдан бирини бергин, ёнимда ўйнаб юрсин деб. Хон чолни илтимосини бажо келтирибди, Шундан буён чол уруғлари қўнғирот қабиласини ташкил этибди.

Маҳкамбой Умаровнинг фикрига қараганда Қўнғирот сўзи икки қисмдан иборат бўлиб: Хун ва Қирот сўзларидан иборат бўлиб Қирли - адирли жойни одами деган маънони англатади дейди.Кубайширани биринчи ўғли Инкрасдан барча Инкрас уруғи тарқалгандир. Чингизхонни катта қизи Фуджин бегим эри Дулдай гуракан (ғураган) ҳам шу Инкрас уруғидан бўлган. Кубайширани иккинчи ўғли Олкулутдан барча олкулут уруғи тарқалган бўлиб, Чингизхонни Алтануну (Олтин) исмли қизининг эри Тайджу гурган ҳам шу уруғдан эди. Ана шу туркий мўғул қўнғиротлар орасида яна дарлукин уруғи ва урйаут бўлиб, бу уруғлардан кункутан, аурлат, қилинкнит уруғлари тарқалгандир.

Қўнғиорт кункутан уруғидан жуда кўп амирлар етишиб чиққан ва Чингизхонни онаси Оэлун-анка ҳам ана шу уруғдан ҳисобланади. Шу уруғдан Икчигани Кўкча исмли ўғли бўлган, кўкчани мўғуллар Тэб-Тангри (Тэб-Тангри лақаби эса "яланғоч ота") келажакни башорат қиладиган инсон бўлган. "Яланғоч ота"ни (Тэб-Тангри) кўпинча қўнғиротларнинг пири деб юритишади. "Яланғоч ота" Тимучинга (Чингизхонга) айтади "Сен оламни подшоси бўласан" сени бундай Тимучин эмас Чингизхон десунлар деб лақаб беради. Чин мўғулча — бақувват, Тэб-Тангри қишдаги қаттиқ совуқларда ҳам яланғоч ва яланг оёқ юрар эди. Шунинг учун ҳам туркий халқлар "яланғоч ота" дер эдилар.

С. Аманхонов(1959) қўнғиротлар туркий халқлардан келиб чиққан деб таъкидлайди. Аммо Б(Х. Кармишева (1976) ёзадики, биз учун фарқи йўқ қўнғиротлар турклардан келиб чиққанми ёки мўғулларданми?

Қўнғиротларни келиб чиқиши масаласида олимлар илмий текшириш ишлари олиб борган ва олиб бормоқдалар.

Е. Э. Бертельс (1948), А. Маннонов (1959), Г. Ф. Блачова (1972), ва бошқалар. Б. Х. Кармишева(1976) ёзадики, қўнғирот қабиласи атрофида жуда кўп кучсиз ёки кам сонли қабилалар уруғлар паноҳ истаб келиб қўшилганлар ва Чингизхон ва уни авлодлари шу уруғдан қиз олганлар. ҳа, маълумки, Чингизхон Тойжувут уруғидан, онаси эса қўнғирот уруғидандир. Ана шу традиция Темур ва темурийлар даврида ҳам давом этган. Амир Темур ҳам қўнғирот Амир Ғазағонни набираси Улжой Турконга (Камолой)га уйланган. Ўлжой Туркондан Амир Темурни иккинчи ўғли Умар шайх туғилган. Хоразм қўнғиротлари, деб ёзади М. П. Магидович Шайбонийхон, ўзбеклдарнинг босиб олинишидан ҳам олдин Хоразмда ўзбеклар яшаганлар. Қозоқлар билан ўзбекларни иттифоқлиги кейинчалик пайдо бўлган деб кўрсатади ва бухоролик қўнғиротлар билан хоразмлик қўнғиротлар таркиби қозоқ-қўнғирот, яъни жуз-қўнғиротларга нисбатан яқиндир. Бундан ташқари айтиш мумкинки, ўзбек қўнғиротлари жуда кўп уруғлар: туркманлар, қорақалпоғлар, улуғ ва кичик жузалар, ҳамда айинли уруғлари ҳам киради. "Куник" сўзининг маъноси "улуғ" демакдир. "Қўнғирот" сўзи балки "қўнқирот" бўлиши мумкин, чунки, "гард" бу шаҳар қ—ҳарфи кирилл алфавитида йўқ бўлганлиги учсун бўзилиб "қират", "гират" сўзи билан алмаштирилгандир.

Жадвал 1

Қўнғирот қабиласининг уруғлари ва оиласи

уруғлар				
Вахтамғали	Қўштамғали	Қонжиғали	Ойинни	Тортувли
1. Буржали	1. Тиловмат	1. Кулдовли	1. Ковка	1. Туғиз
2. Обохли (обоқли)	2. Кучахур	2.Желкиллик	2. Кочай	2. Мунка
3. Иргоқли	3.Бандикучук	3. Куртағой	3. Қорақалпоқ	3. Ўр
4. Қайчили	4. Чолбачча (чол)	4. Тўпқора	4. Тўпор	4. Чупоқ (Тулкичи)
5. Қозоёқли	5.Оқпичоқ	5. Молтака	5. Бешбола	5. Хуросони (Қорамўйин)
6.Қорақўнғирот	6. Мавлиш	6. Қора	6. Чулан (чуран)	6. Обохли
	7. Кўса	7. Қорабувра		
		8. Дуска		

7. Уйивли (оювли) 8. Ишқили 9. Тороқли 10. Чанчиқли (Чанч кўли) 11. Қийғошли 12. Хандакли 13. Боймоқли 14. Очамайли 15.Гиламбобо ли 16. Ушқули	8. Саврибузар 9. Кал 10 Қорақал-поқ 11. Тулангит 12. Утроқи 13. Барчоқ 14. Кулоби 15. Қорагос-моқ 16. Замбири	9. Гала 10. Қуғой 11.Қуйин 12. Улус 13. Чуллик 14. Қоракур-сок	7. Туркман ойинни 8. Хожибачча 9. кал 10. Қора 11. Оқтона 12. Ойтамғали	

Натажида Қўнғирот — Қўнқират улуғ шаҳар" маъносини ҳам билдириши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Абулғози Баҳодирхон Ҳофиз Бухорий Қўнғирот қабиласини аслида мўғуллардан келиб чиққан, деб ёзади. Аммо Рашидиддин булардан 300 йиллар олдин кўп уруғларни мўғуллардан келиб чиққан деган фикрни муҳокама қилиб, мўғуллар империяси даврида кўпгина уруғлар қадимий туркий халқ бўлсаларда, давлат тепасида мўғул хонлари турганлиги учун мўғуллар бир этник манода эмас, аксинча сиёсий нуқтаи-назардан аталгандир дейди. Қўнғиротлар қабиласи 5 та уруғга бўлинади: Вахтамғали, Қўштамғали, Қонжиғали, Ойинали, Тортувли.

Қўнғирот уруғи 64 та отадан тарқалган қабила бўлиб, (жадвалга қаранг). Бу уруғлар яна оила ва бўғинларга бўлиниб кетади. Қўнғиротларни ҳозирги кунда бўлиниши 300 тадан ошиб кетади. (Дониёров, 1968).

1. ВАХТАМҒАЛИ. Вахтамали уруғини Х. Дониёровна (1968) ёзишича, ўзи 16 та отадан (бўғиндан) тарқалгандир: буғажили, обохли, ирғоқли, қайчили, қозоёқли, қора-қўнғирот, уйивли, ишқили, тороқли, чанчиқли (чанчкули), қийғошли, хандакли, боймоқли, очамайли, гиламбобли, ушқули.

Б. Х. Кармишева (1976) маълумотларида гиламбобли, ишқули бўғинлари Вахтамғали уруғини таркибида йўқ. Аммо чўмичли, жилантамғали, болғали, кесаули бўғинлари киритилган. Автор очамайли бўғинини ўзи: занник, кўса, калирис, чилвирлиқ, олмабош ва чанчиклини ўзи: тужа қозоқоёқли, жортибош оилаларига бўлинади. Тужани ўзи яна кар-тужа, габал-тужа, қозоқоёқли—мирзотоп, худойқултоп, жартибош-жуннибош, барак оиласаларига бўлиниб кетади.

Болғали бўғини: меркит, чоғир-чачир, покискар, бешул, сарт, кўса оилаларига бўлинади. қора-қўнғирот бўғини чақмоқли оиласига ва ўз навбатида: салакай, қонжаки, кенжа-салакай, туқсоба кўча оилачаларига бўлинади. Қора-қўнғирот бўғинини қозоқ оиласи: чўчқабош, ғаллабой оилачаларига бўлинади. Терс оиласи чауджойли, Кесаули оилачаларига бўлинганлиги кўрсатилган. Бу бўлинишлар албатта шартли равишда бир бўғиндаги оила номлари бошқа бўғинларда ҳам учраб туради.

Қўнғиротларни умумий тамғаси П "бўсаға" кўринишида эканини В. В. Востров, М. М. Муканов (1968) кўрсатади. Р. Г. Кузеевни (1974) берган маълумотларига қараганда қозоқ қўнғиротларини тамғаси Л , Л кўринишида берилади. Олтин Ўрда хонларининг тамғаси ҳам қўнғиротларнинг тамғасига ўхшаш бўлиб , Л ,Ш Ш кўринишидадир. Олтин ўрда хонлигида қўнғиротларнинг мавқеи баландлигини тамғасини ўхшашлишидан ҳам билса бўлади.

Қўнғиротларни тамғаси герей ва қарағай оилаларига кирувчи бушман, суун бўғинларида ҳам ўхшашдир, П, Л, Л Бушман қабиласи Бачман—қипчоқ бошчилигида Волга дарёсини юқори қисмларида Менгу-Қоонга қаттиқ қаршилик кўрсатади. Аммо Менгуқоон шафқатсиз равишда Бачманни жазолайди. Бушман қабиласи халқлари Олтин Ўрда хонлигида қўнғиротлар таркибига кириб паноҳ топади.

Қўнғиротларни "бўсаға" кўринишидаги тамғаси урхун-Енесей алфавитларида учрамайди. (Кузеев, 1974). Демак, қўнғиротларнинг умумий тамғаси бошқирд (П, Л, Л), қозоқ, қора гирей (Л) кирей (Ш), кичик жўз (Л) , кичик жуз султонларини (Л) ( ) ва Олтин ўрда хонларини тамғалари билан бир-бирига қисман ўхшашдир. Демак, қўнғиротларнинг умумий тамғаси Марказий Осиё ва волга бўйи халқларининг тамғаси билан ўхшаш бўлиши қўнғиротларни қадим-қадимдан Ғузор—Деҳқонобод, Хамкан, Киршак—Бойсун, Шеробод—Термиз ва Ҳисор водийсида Сирдарё ва Орол денгизи бўйларида яшаган деган хулосага келиш мумкин.

"Вахтамғали" Вахий сўзхидан "Вах" — олинган бўлса, керак. Аммо "Вах" ва "тамға" сўзлари бирикмасидир. Маълумки, "тамға" — белги, яъни қўнғиротларни тамғаси бўлиб, биз юқорида сўзлаб ўтдик. Аммо "Вахий" сўзи кўпинча Худо томонидан берилган, ёки айтилган амр маъноларда ишлатилади. Худо томонидан насиб этган ёки ёқтирган бандларига вохий келтиради, дейди, яъни хабар беради. Ваҳий сўзи покизалик, ярим ой маъноларида ҳам ишлатилади. Ҳар ҳолда "Ваҳтамғали" Худо томонидан берилган, юборилган амр этилган, тоза, покиза, халол маъносидаги уруғ демоқчи бўлса керак.

ОЧАМАЙЛИ. Қўнғиротларнинг ваҳтамғали уруғининг бир бўғини бўлиб, ўзбек ва қозоқларда очамайли бўғинини тамғаси — туяни эгари каби бўлиб, қозоқларни кирей уруғини ҳам тамғаси шу кўринишда бўлади. Қорақалпоқларда, ўзбекларда, қозоқларда очамайли бўғини уй қуришда жуда уста бўладилар. Шунинг учун қозоқларни "уйши" деб ҳам аталади. Шу китобни муаллифи ҳам очамайли бўғинини кўса оиласидандир.

ҚОЗОЁҚЛИ. Қозоёқли бўғини номи (ғоз оёқли) сўзидан олинган бўлиб, бошқирдларда "пуйир оёқ" (ножки гулхаря) ёки "гусинные лапки" қозяк — қорақалпоқларда қозаёқли, нуғайларда казаяк. Қрим тотарларида казаяк деб юритилади.

ТОРОҚЛИ. Тороқли бўғини тамғаси Ш (тороқ- бўлиб, бу халқни айрим этнографлар ўрта жузга, бошқалари арғин уруғига қўшадилар.

Қозоқларни ривоятларига қараганда тороқли бўғини Аҳжони (ўрта жузни машҳур бобоси) канизакларидан пайдо бўлган боласидан тарқалган авлод.

ҚЎШТАМҒАЛИ. Қўштамғали уруғи ҳам 16 та отадан тарқалгандир: тиловмат, кўча хўр, банди кучук, чолбачча, оқпичоқ, мавлиш, Кўса, Соврибузар, Кал, Қорақалпоқ, Тулангит, Ўтроқи, Бормоқ, кулоби, қорағосмоқ, Замбири.

Ўз навбатида тиловмат бўғини қуйидагича оилачаларга бўлинади: Тулибой, Холибой, Қўйлибой, Ирисбой, Тағайбат, Чағир, Хайбат Имамкулчут, Берди, Душа, кал, бўғини: Беган-кал, Қорахол, Беш калтак, Майда-кал, Сопибачча, Тентак, Ойлачапарга бўлинган. Бармоқ бўғини: Жиянсарой, Турсунжетим, катта бармоқ, шердак, Исмони, Нака, қанчи оилачаларига, Банди Кучук, эса Кўса, Узун, Бешёғоч, Бойботир, Жабу, Дамғарин, (Дамқорин), Чаламулла, Хўжа шахобчалари мавжуд. Мавлиш бўғини Одилтоп, Ўғилбердитоп, Ғозитоп, Жонқобилтоп, Сапартоп, Калмуллатоп, Қўйсийрактоп, Қурдантуққан, Қоракалтак, Норбика, Кўса, Саккиз, Устабачча, Вайбай, Алдай, Абилбачча, Қозоқ, Аузбачча шахобчаларига бўлинади.

Қўштамғали уруғини тамғаси албатта қўнғиротлар умумий белгисини икки марта (қўшма) берилиши билан боғланган бўлса керак. Биз ўқиган китобларда Қўштамғали уруғини тамғасини учратмадик.

ҚОНЖИҒАЛИ. Қўнғиротларнинг қонжиғали уруғи 14 та отадан тарқалган бўлиб, Ўзбекистонни Сурхондарё, Хоразм, Тошкент, Қашқадарё вилоятларида, Қорақалпоғистонда, айниқса Қозоғистонда, Орғин уруғи таркибида ва бошқа жойларда кўп учрайди. Маълумки, Орғин қабиласи 92 бовли ўзбек элининг уруғларидан бўлиб ҳисобланади.

Қонжиғали уруғи қуйидаги бўлакларга бўлинади: Қўлдавли, Желкиллак, Қўртоғай, Тўпқара, Молтака, Қора, Қорабувра, Дўска Чала, Нуғой, Қўйин, Улус, Чўллик ва Қорағурсак, Улус ўз навбатида урис оиласи, бу ҳам Қарға, Дудаль, Жорт, Бекдан туққан, Шердан туққан, Худоярдан туққан шохобчаларига ажралади. Хўжақул бўғини: Аррик, Қурбонқул, Ўртакелди, Ажина, Тентак ва Эшабоши каби шохобчаларга бўлинади. Чўллик оиласи: Чауллик, Қўпиш (қопиш), мади, Чамбил, қулбрун, Питак, Жонғаботир, тошат, Чорбетим (шўр жетим). Гулжетим, Доуджетим шахобчаларига бўлинади.

Қорағурсак эса Сарик, Қарға, Чалаботир, Чалахоя, Питакут, чоржетим (Шўр жетим) шахобчаларига бўлинади. Қўлдавли оиласи: Кичи-Қўлдавли, қорақашқа шахобчаларига бўлинади.

ОЙИННИ. Қўнғиротларни Ойинни уруғи 12 та отадан тарқалгандир: Қовқа, Қочай, Қорақалпоқ, Тупор, Бешбола, Чулан, Туркман ойинни, Ходжибачча, кал, Қора, Оқтона ва Ойтамғали.

Ойинни уруғини тўпор оиласи: Бозортухуми, мерганча, чоркалла ва Нуғай бўлакларидан таркиб топган.

Қўнғиротлар қабиласининг Ойинни ёки Ойинли уруғлари ўзбекларда Ойинни, туркманларда — ойи, бошқирдларда Ой, Ойли бўлиб ўрта асрларда Ой номи билан юритилган. Ойинни уруғини тамғаси ярим ой) кўрнишида бўлади.

Бошқирдлардаги Ой, Тирноқли, қоратовли, Туркман бўғинлари келиб чиқишини "Бошқирд тоғидан" деб кексалар ривоят қилишади. "Бошқирд тоғи" ҳозирги Сурхондарё вилояти, Шеробод райони Пашхурд деган жой эътиборга олинган. Ривоятлар кўп бир вақтлар ҳозирги бошқирдларни Ой, тирноқли, қоратовли, бўғинлари Ўзбекистонда "Бошқирд тоғида" бир отар қўйларини йўқотганлар. натижада қўйларни ахтариб Урал тоғларига ва ҳозирги Бошқирдистонга келиб қолганлар дейди.

Бошқирд тотарларини Мурзаларбўғини қадимда "Қайеп" деган жойда, яъни Сир бўйида яшаганлар дейилади. Ривоятларга қараганда Мурзалар бўғинини бир бойнинг кулракнг оти ва байтали ҳамда чиройли Гаделбону деган қизи йўқалибди. Буларни учта ёш йигит излаб қизни Урал тоғларини юқори қисмида гўзал бир табиат манзараси ва дарё бўйида топибди. Бу дарёни Ой деб номлаб тоғини эса "Қудрат тоғ" деб аташибди. Қайтиб Сирдарё бўйларига келганда бу ажойиб водийни гапириб берибди. Мурзабек бошчилигида Бошқирдистонга келганлари учун Ой уруғини Мирзалар бўғини ўша киши авлодлари дейди.

Бошқирд тотарлари ривоятларини деярли ҳаммасида ўзларини Ўрта Осиёни "Бошқирд тоғидан" ва Сирдарё бўйларидан келганлигини қуйлашади. Бошқирд халқи этнонимида, Бухор, сарт, ўзбек, қизилбош, туркман, қорақалпоқ сўзларини бўлиши авлод-аждодлари Ўзбекистонни Сирдарю бўйларидан кетганликларини кўрсатади.

Ойинни уруғини келиб чиқишини Рашидиддин Ўғузхон билан боғлайдилар, яъни яраз, дукер,дургэ ва яирли бўғинлари бирлашиб Ойинни уруғини қадимда ташкил этган дейилади. Рашидиддин "Жамъе ат товарих" асарида ёзишича Ўғузхонни Ой деган иккинчи ўғли бўлган. Ойтамғали, Сарт—Ой каби Ойинни уруғини бўғинлари қадимги Ўғузхон билан боғлангандир.

Туркий халқлардаги Ой билан боғланган барча қабила ва уруғлар Ўғизлар билан боғлиқдир.

Нурота туркманларини, Бошқирд Ойинлари Ўғузлардан келиб чиққанлиги исботланган. Масалан, Нурота туркманларида олти ота — Ойтамғали, ҳамда туғиз, тўғизак этнонимлари қирғиз, туркман, қозоқ, қорақалпоқ, нўғай — "Туқуз" (тўғиз бўлса керак) формасида қадимги Ўғузлар билан боғлангандир. Сирдарё, Орол бўйларида Сурхон — Шеробод воҳасидаги ҳаракатлари, юришлари асосида туркий халқлардаги Ой уруғи, яъни Ойинни уруғини келиб чиққандир.

Қадимдан Ойинни уруғини Ўғузхон даври билан боғланиши қўнғиротларнинг қадим қадимдан Шеробод — Бойсун воҳасида, Сирдарё бўйларида яшаганлигини билдиради. Айрим муаллифларнинг ёзишича, қўнғирот уруғи Чингизхон, Шайбонийхонлар билан кириб келган, холос, дейиши, ҳақиқатдан йироқдир. Албатта Чингизхон, Ботухон, Шайбонийхон армияси сафида қўнғиротлар бўлган, аммо бу қўнғиротлар айниқса Ойинни уруғи ўзларининг қадимги аждодлари ёнига келиб қўшилганлар, холос.

ТОРТУВЛИ. Қўнғиротларнинг тотубли уруғи 6 та отадан тарқалган бўлиб: тўғиз, мунка, ўр, чўпоқ (тулкичи), хуросони (Қора муйин), обохли. Бу уруғни энг катта бўғини Тўғиз бўлиб, қуйидаги шахобчаларга бўлинади:

вадамалик, шоғол, балхижамбаш, бўрибой, кутчи, садри, қони, минг-тўғиз, кирбалак, мандак, кўккалабош ва сийрак шахобчаларига бўлинади.

Мунка оиласи оқсоқбачча, заргар, сўнгкелди, шохобчаларига бўлинади. Майдатуб оиласи: хуросони, шоликор, қорабуюн, чайратим, кўса, колбачча шахобчаларига бўлинади. Чўпоқ оиласи: аллан: тулкичи, сорихўжа, қизилбош шахобчаларига обахли эса иргакли, карапчи, муродбачча, чориш, рахли шахобчалридан иборатдир. У ўз навбатида — бўрибой, шихназар, урис, калча, хап, чуа ва бешқозон оилаларига бўлинади. Бўрибой дальба, қораберди, жангали, итболиқ шахобчаларига, шихназар — лўлибачча, кўктирноқ, парман, ўрис — бектўда, ойбош, хоса, жастабан, чадай шахобчаларига бўлинади. Калча оиласи: азгач, оқбой, барнай (карнай) шахобчаларини ташкил этади.

Шу юқоридаги уруғларни шажаралари Х. Дониёров (1968), Б. Х. Кармишева (1976) ҳамда қўнғирот уруғини кексаларидан сўраб олинган маълумотлар асосида ёзилган.

Ўзбекни — хоразм қўнғиротлари билан қолрақалпоқ қўнғиротлари ва Сирдарё қуйи оқимидаги Қўнғиротларни урфи-одатини, уруғлари, оиласи бир-бирига генетик нуқтаи назардан ҳам яқин эканлигини Т. А. Жданко (1950, 1974) ўз илмий ишларида кўрсатади. Қорақалпоқ, Хоразм ва Шарқий-жанубий Бухородаги (Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари) қўнғиротларда 8 та умумий этник бирлик мавжуддир: Очамайли, болғали, буғажили, конжиғали, қора-гурсак, қўштамғали, тортувли ва тўғиз. Демак, Шарқий Бахоро, Хоразм, Қорақалпоқ, Қуйи Сирдарё, Орол бўйи қўнғиротларининг авлод аждодлари бир экан деган хулосаларга келиш мумкин.

Л. С. Толстова ёзадики, (1961) Қорақалпоқлар ўзбек қўнғиротлар таркибига киради. Улар Сирдарё бўйларидаги районларда яшаб бир қисми Қўқонгача кўчиб кетганлар, кўп қисми Зарафшон водийсига, Жомбойга бундан 250 йил олдин Олтинбошбойни учта укаси билан Ғўзор водийсини Пачкамар деган жойга кўчиб бориб ариқ қазиб сув чиқарганлар. Кейинчалик Сурхондарё вилоятининг Хамкан ва Киршак каби жойларига бориб, Ғўзор ва Шероботнинг орасидаги паст тоғ титзмалари орасига жойлашган.

Менинг назаримда ўша Қўқон, Жомбой, Ғузор, Пачкамар, Хамкан, Киршак, Шеробод каби жойларда олдиндан Қўнғиротлар яшаган, улар билан доимий алоқа боғланган, қариндош уруғчилиги бўлгани учун ўша жойларда ўзига, молига катта территориялар ажратган, акс ҳолда бу кўчманчилароз сонли қўнғиортларга маҳаллий халқ имконият бермас эди.

Р. Г. Қўзиевни Бошқирд халқининг этногенези ва этник тарихи соҳасида олиб борган илмий ишлари ўзбек, айниқса, қўнғирот қабиласининг ойинли уруғининг келиб чиқиши ҳақида қимматли маълумотлар беради. Бошқирд халқининг ривоятларига қараганда, ойли (айли) уруғини ота бобоси, авлод-аждодлари Ўрта Осиёнинг "Бошқирд тоғи" томонидан келиб қолган, сарт-ойлиси эса Сирдарю бўйларидан, деб ҳикоя қилади. (Қўзиев, 1968, 1973). Агар бошқирдларнинг авлод адодлари Ўрта Осиёнинг "Бошқирд тоғидан" келган бўлса, бу ҳолда улар IX—X асрларда ёки чингизхоннинг Марказий Осиёга ҳужумидан олдин келган

бўлади. Чунки 1238 — 1239 йиллар Ботухон армияси Можор, Бошқирд, Рус ва Курил ерларига ҳужум қилади ва Идил (Волга) дарёсидан ўтиш учун Шайбонга 1000 кемани бошқирдларга тайёрлаттиради. Шайбони армияси таркибида жуда ҳам кўп туркий ҳамда қўнғиротлар бўлган. Шунинг учун кемани тайёрлашни фақат қўнғирот—ойинлининг уруғига топширган бўлса керак.

Демак, Қўнғиротлар, айниқса, Қўнғиротларнинг ойинли уруғи қадим-қадимдан Ўрта Осиёда, жумладан Сурхондарё, Қашқадарё воҳасида яшаганлар.

Қўнғиротларни XVII асрнинг бошларида Мовараннаҳрга Шайбонийхонлар билан келиб қолган, деган тушунча нотўғри. Фикримизча Шайбонийхонлар билан қўнғирот қабиласининг баъзи бир уруғлари келиб қолгандир, холос ва қадимдан яшаётган шу ерлик қўнғиротлар билан қўшилиб, уйғунлашиб кетган бўлиши керак.

Қўнғиотларнинг асосий тамғаси "П" (бусоға) бўлиб, айрим ҳолларда ярим ой кўринишидаги ( ) белги ҳам асосий тамға ролини ўйнаган. "П" ва ярим ой ( ) шаклидаги темир халқаларнинг дарвозага тамғаларни қоқиб қўяди.

Масалан, ҳозир ҳам Шеробод, Аноор туманларида яшовчи қўнғиротлар мен отларни ёки қўйларни тамғалаб қўйдим, дейди. Яъни бусоға ёки ярим ой из шаклидаги тамғани оловда қизитиб от ва қорамолга босиб белги қилиб қўяди.

Қонжиғали — сўзини яъни ёқаси қон ёки ўрушқоқ, доимо ёқаси урушиб қон бўлиб юрадиган маънодами ёки бошқами, аммо қўнғиротлар кийимининг ёқасига нисбатан жиға ёки жоға, жоғалашма, деган иборалар ишлатилади. Бундан ташқари айтиш мумкинки, кўпинча кекса қўнғиротлар жиға, жоға, одамларини кийимларини жоғаси (ёқаси) ҳам ярим ой шаклида бўлган бўлиб, ҳозир ҳам кексаларни кийимида учраб туради.

Бошқирдларни ривоятида бошқирдларни "Бошқирдлар тоғи"дан келиб қолган дейиши, Б. Х. Кармишева (1976) ёзадики, қандайдир "Пашхурд тоғ"лари билан боғлагандир. Чунки географик ўхшашликдан ташқари Пашхурдда (Сурхондарё вилоятини Шеробод туманида) ва Бошқирдистонда қўнғиротларни ойинли (айле) уруғи орасида жуда кўп ўхшашлик бор дейди. Маълумки Пашхурд водийсида ўзбек, туркман уруғларидан туркман, баташ, қутчи, хитой, номигагина ҳозир сақланиб ўтроқлашиб, ўзбек тилида гаплашиб, кетган. Чиғатой тожиклари вандобликлар, шержонликлар тожик тили билан ўзбек тилида баравар гаплашадилар.

Бойсун воҳасида яшовчи тортувли уруғини бир даҳаси тирноқли деб аталади. Худди шундай тирноқли доха—оила Бошқирд халқининг ай (айинли) уруғида ҳам мавжуд бўлиб, уларни Сирдарёлик бошқирдлар дейди. Р. Г. Кўзиевнинг ёзишича, Сирдарёнинг Орол денгизига қуйилишида Шимолий ғарб томонлан "Кўктирноқ" ярим ороли мавжуд. Менинг фикримча, биринчидан, тотрувли уруғини "Кўктирноқ" даҳасини

авлод-аждодлари, авваламбор, Бойсун воҳасида яшаганлар, амо Бойсун, Шеробод, Термиз водийси жуда кўп урушларни макони бўлган, чунки Доро, Кайхусрав, Искандар, Чингизхон ва бошқа жаҳонни титратган золим ҳукмдорларни тез-тез бўлиб турадиган жангу-жадалларни нафақат "кўктирноқли" ва бошқа кўпгина қўнғирот қабиласининг уруғларининг Сирдарё, Орол бўйларига ва кейинчалик Идил (Волга), Ёйик, Об, Енисей (Энасой) бўйларига кўчиб кетиб, у жойларни бошқирдларга ўхшаб, макон қилган бўлсалар керак.

Бизга маълумки, XV—XVI асрларда Бухоро хонлари зулмидан қочиб Сибирни ватан қилиб бориб қолган сибирлик ўзбеклар мисол бўла олади. Иккинчидан, балким, қўнғиротларни асл келиб чиқиши ватани сирдарёни қўйи оқим Орол бўйларини бўлиши мумкин. Чунки қўнғиротлар ўшадаврларда кўчманчи чорвадор бўлиб яшаб келганлар. қўнғирот уруғини одамларини, молларини кўпайиши янги яйлов истаб бир қисми шимолга, бир қисми Олтой тоғларига, бир қисми Ғузор Бойсун — Шеробод Ҳисор водийларига кўчиб келган бўлиши мумкин. Барибир тарихий манбалар, ривоятлар, "алпомиш" достони ва халқ оғзаки ижодиёти гувоҳлик берадики, қўнғиротлар қадим-қадимдан Сурхон — Шеробод воҳасида яшаб келганлар. Чунки туркий халқларнинг машҳур достони "Алпомиш"да асосан қўнғирот версияси етакчи ўринни эгаллайди. Достонда қўнғиротлар ёз бўлганда қўй, от, подаларини Амударёси ёқасида боқиш ва қўнғиротлар Бойсундан чиқиб Сирдарё ва Орол бўйи орқали Қалмоқлар юртига 10000 уйли, яъни ҳар бир уйда 5—6 тадан одам бўлганда ҳам 50—60 минг киши кўчиб жўнайди. Аммо Бойбўрининг атрофида ҳам, Бойсунда, бундан ҳам кўп киши қолади. Ўша пайтда қўнғиротлар "Алпомиш" достонининг маълумотларига қараганда 16 уруғ бўлган. Ҳозир Бойсунда яшовчи "тортувли" уруғи 6 та уруғдан иборатдир. Менинг фикримча, қўнғиротларнинг баъзи бир уруғлари кейинчалик бошқа қабила, уруғ, миллатлар таркибига кириб кеттан бўлсалар керак. Менинг назаримда С. С. Суразаковнинг "Алпомиш" достони патриархал уруғчилик муносабатлари емирилаётган даврда пайдо бўлган, деган фикри ҳақиқатга яқиндир.

Қўнғирот қабиласининг тотувлиги уруғини тўғиз даҳаси, бошқирд уруғида ай, вахтамғали уруғида гобалак-тужа, балким Кирбалак бошқирдларда кубалак. Бу номларни шундай катта территориядаги халқларда бўлиши қўнғиротлар қадим-қадимдан Сурхондарё вилоятида яшаганлигидан дарак беради. Масалан: қозоқларда, қорақалпоқларда, олтойликларда, туваликларда, Шерободда қўнғирот уруғини туғиз даҳаси бордир. Масалан: Чанчкули авлоди гоболак-тужа, қора тужа билан бириктириб чанчиқли оиласини ташкил қилган.

Ўзбек қўнғиротларини ирис, мавлиш, қарға, қозоёқли, тўғиз, қорақалпоқ, туркман уруғи туркий халқларнинг кўпчилигида учрайди. Хуросонда (ҳозирги Афғонистон ва шимолий шарқий Эрон) ҳам қўнғиротлар бўлган. Масалан:, шоҳ Исмоил астрободга бостириб кириши олдида бу вилоятни Хўжа Аҳмад — қўнғирот бошқарган. Н. М. Приживальский фикрича, Хуросондаги қўнғиротлар, асосан Чингизхон биланбирга келганлардир. Шарқий Туркистондаги хуросонликлар (бу

хуросонликлар В. П. Юдиннинг (1965) маълумотларга қараганда мўғуллар Ирак, Эронни эгаллаганда борганлар ва темурийларга ҳам хизмат қилган), кейинчалик Қашқарга қайтганлар. Ана шу ардабелликлар, Оқсувликлар Туркистон қўнғиротлари билан алоқа боғлаганлар ва ҳозир ҳам айримлари Кабадианда ўзбек қўнғиротлари билан уйғунлашиб кетишган. Хуросонли ўзбек қўнғиротларидан Жиззах вилоятида ҳам истиқомат қиладилар.

Қўнғиротларнинг тилида қипчоқ шиваси сақланиб қолган ва 6 та келишик ва 9 та товуш мавжуддир(Дониёров, 1968).

Нажимов К. (1958), Кармишева Б. Х. (1976) маълумотларига қараганда қўнғиротлар Хоразмдан, айниқса Қоракўнғирот уруғи 400 йилдан олдин келиб қолган деб кўрсатади. Авторлар айтадики, қўнғиротлар Аркаюртдан келиб қолганлар. Арка-юрт деб, шимолий қозоғистон, шарқий сибирь тушунилади. Чунки, деб ёзади, ўрта жуз уруғи билан қўнғиротлар авлодларининг бир номдагиси кўп.

Менинг фикримча, бунда қўнғиротларнинг Арканакун тоғида 400 йил бўлганлиги эътиборга олиниб айтилган бўлиши мумкин. Лекин арканакун тоғидан қўнғиротлар (Қайон ва Нукуз авлоди) чиққанига, рифоятларга асосан, минг йиллар ўтган бу Ўғузхон даврида содир бўлган. Аммо ўзбек қўнғиротлари билан қозоқ қўнғиротлари ўртасида қариндошлиги тўғри, чунки қозоқларда ҳам ўзбекларда ҳам ривоятларда сақланган: Масалан,Сурхондарё вилояти Ангор тумани "Мустақиллик" колхозида яшовчи Ҳайдаров Хушбек бобонинг маълумот беришича, бундан 180 йиллар олдин Қизил ўрда худудидан Жарқўрғон районининг Оқтепа қишлоғига қариндошлари олдига қўнғиротлар келган. Умуман олганда, қўнғиротлар ўз авлодларини арка-юртидан десалар ҳам, аммо "Алпомиш" достонида қўнғиротлар Ғузор — Бойсун чўли, баланд бўлмаган тоғлар ораси, яъни Ғузор, Деҳқонобод, Бойсун, Хамкан, қиршак, Пашхурт, Шеробод ва Хисор воҳаларини ўзларининг қадимги ватани деб атайди. Назаримда, Қозоғистон, Шарқий Сибирдан келган қўнғиротлар Ғузор — Бойсун, Шеробод ва Хисор водийсига яъни авлод аждодлари юртига қайтиб келганлар бўлса керак. Шунинг учун бўлса керак, қўнғиротлар айтадики, "от айланиб қозиғини топади" деб.Жучихон армияси сафида 4000 қўнғирот бўлган. Ботухон даврида ҳам қўнғиротлар ўз уруғини мустаҳкамлаганлар.

Ҳозирги Тошкент шаҳри атрофидаги қўнғиротлар Шайбонийхон (1500—1510) даврида келиб қолганлар (Наджимов, 1958) ва темурийлар давлатининг ҳар бир вилоятини ўзбекларга Шайбонихон бўлиб берган. Масалан: Термизни қўнғиротларга, Қундузни қатоғонларга яъни Сурхондарёлик қўнғиротларни Хоразмдан келиб қолган деган сўзига қўшилиб бўлмайди, чунки Алпомишни ватани бўлган Бойсун — Сурхон қўнғиротлари, юқорида биз айтдик, қадим-қадим замонлардан бери Сурхон—Шеробод, Деҳқонобод, Хамкон, Ғузор ва Хисор водийларида яшаб келган.

Шуни айтиш керакки, Чингизхон, Ботухон, Ўзбекхон, Амир Темур, Тўхтамишхон, Абулхайрихон, Шайбонийхон, Абдуллахон Бухорода манғит хонлари даврида ҳаам фақатгина асосан қўнғирот ва манғит уруғлари ўзининг жанговарлик руҳини, мавқеини, урф-одатини, таркибини

бутунлигича сақлаб келганлар. Бу ҳақда Рашидиддин (1952) ва бошқа олимлар ёзиб қолдирганлар.

Чингизхон замонида кўпгина амирлар ва ҳақонлар қўнғиротлар уруғидан эди. Қўнғирот уруғининг эркаклари Чингизхоннинг уруғининг қизларига уйланар эди. Чингизхон ва ундан олдинги ва кейинги замонларда қўнғиротларнинг мартабаси юқори бўлган, ҳатто ўша давраларда ўлтирганда, қўнғиротлар Чингизхоннинг ўғилларидан юқори ўлтирганлар.

Назаримда "отадан тоға улуғ" деган халқ иборалари ўшша замонда қўнғиротлар қабиласи мисолида келиб чиққан бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Чингизхон ва ундан олдинги хонлар ҳам биринчи хотини фақат қўнғирот қизларига уйланганлар. Чингизхонни онаси Ойлун эка қўнғиротлар по"лшосининг қизи бўлган. Н. А. Аристов (1896) ёзадики, қўнғиротлар қабиласи юқори табақа ҳисобланиб, Чингизхон авлодлари асосан қўнғирот қизларига уйланганлар. Чингизхоннинг иккинчи ўғли (жами 9 та ўғли бўлган ҳақиқий хотинидан 4 та ва 5 та маъшуқаларидан) Чиғатойхоннинг иккита энг улуғ мўътабар хотинлари ҳам қўнғиротнинг подшоси Куба нуён деганнинг қизи эди. Чиғатойхоннинг мўътабар ўғилларидан Мутукун Ясулун қўнғирот хотинидан туғилган. Чиғатойхоннинг Ясулун хотини вафот этгандан кейин Чиғатойхон синглиси Туркон хотунга уйланган ва кўп ўғиллар туғилган.

Қўнғиротлар Олтин Ўрда хонлигида катта мавқега эга бўлганлар. Шунинг учун жуда кўп уруғлар, қабилалар, қўнғиротлар билан яқин алоқада бўлиб, қўнғиротлар уруғи иттифоқига кирганлар, ана шундай уруғлардан бири кирейлардир. Олтин Ўрда хонлари кўпинча қўнғирот қизларига уйланганлар. Масалан, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхонни онаси Кунчик қўнғирот уруғига мансубдир. Тўхтамишхонни ўзи ҳам қўнғирот қизига уйланган. Чунки, қўнғиротлардан қадим-қадимдан подшоҳлар, улуғ амирлар, олимлар, Саркардалар етишиб чиққан.

Қўнғирот Амир Казағон. Амир Қазағон қўнғирот қабиласиданбўлиб, мўғулларнинг 130 йиллик ҳукмронлигидан кейин Мовараннахрда биринчилардан бўлиб мустақиллик байроғини баланд кўтариб, Қозонхонни ағдариб ташлаб 1346 йили Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Хисор, Кундуз, Кулоб, Балх ва Хирот вилоятлари ҳукмронликни ўз қўлига олади. Амир Қазағон Чиғатойхон авлодидан бўлган Дониш Мандчихонни ва кейинчалик Баёнқулихонни хон қилиб кўтаради.

Амир Қазағонни қароргоҳи (пойтахти) Сурхондарё вилояти Денов тумани атрофидаги "Соли Сарой" эди. Амир Қазағонни ўғли Абдулла Самарқандни ва набираси Амир Хусайн Хиротни идора қила бошлади.

Амир Қазағон давлатни мустаҳкамлаш ҳамда Баёнқулихонни Мовараннахрга хон қилиб кўтариш учун 1350 йили Самарқандга қурултой чақиради. Ана шу қурултойга ҳамма амирлар таклиф этилади. Чунки авлод аждодларимиз қурултой чақирилиб, ҳамма улуғлар, саидлар, амирлар иштирокида ва розилигида бош амир ва хон сайлашган. Ана шу қурултойга Амир Тарағай ўғли ёш Амир Темурни ҳам олиб боради. Ёш

Амир Темурни ва отасини ҳукмдор Амир Қазағон яхши қабул қилади. Амир Темур Амир Ғазағонга ўгай набира-куёв ҳам бўлади. Чунки Амир Тарағай Амир Қазағонни қизи Йўқин бегимга уйланган эди. Амир Қазағонга ёш Темур маъқул кўринади ва келажакда катта Амир бўлиб тарбияланиши учун ўз паноҳига олиб, тарбиялаш мақсадида набираси Амир Хусайнни синглиси Ўлжой Турконга уйлантиради. Амир Қазағон набираси Хусайнни ёш Темур билан дўстлаштиради. Кейинчалик эса Мовараннахрни амири деган васиятнома беради. Амир Темурни ўзининг ҳарбий юришларида бирга саркарда сифатида олиб боради ҳамда Шибирғон вилоятини ҳокимлигини беради.

Амир Қазағон ов қилишни жуда севар эди. Ана шу Амударё бўйидаги овлардан бирида ғаразгўй амирларни суиқасд қилишини сезган зийрак Амир Темур Амир Қазағонга билдиради. Натижада фитнадан қатнашганлар аниқланади.

Амир Қазағон қиш фасллари Соли Саройда, ёз пайтлари Хут талонда (Кулобда) бўлади. Аммо Хуталонда амир Қазағонни тез-тез бўлиши Хутталон ҳокими Қайхусравга ёқмайди. Чунки доимо югуриб хизмат қилиш керакда. Натижада Қайхусров Хожи Барлос билан тил бириктириб Амир Қазағонга навбатдаги овда фитна уюштиради. Амударё бўйида бошига тўқмор билан уриб ўлдиради. Амир Қазағонни Соли саройга олиб келиб дафн этади.

Тезда Самарқанд ҳокими ўғли абдулла етиб келиб хокимиятни ўз қўлига олади. Амир Қазағонни ҳамма маросимлари ўтгандан кейин Амир Абдулла пойтахтни Соли Саройдан Самаарқанд шаҳрига кўчиради ва Боёнқулихон ҳам Самрақандга келади. Амира Абдуллани мамлакатни бошқаришдан норози бўлган Амир Баязид Жалайир ва Хожи Барлослар Амир Абдуллага қарши ҳужум қюштиради ва бу жангда Амир Абдулла енгилиб Амударёни нарихи томонига қочиб кетиб умрини охиригача ўша ерларда яшайди.

Амир Қазағон ва Амир Абдулла ҳам ҳокимиятдан четлаштирилгандан кейин Мовараннахрда вақтинча ҳар қайси вилоят ўзини мустақил деб эълон қила бошлади. Натижада Мўғулистон хони Тўғлик Темурхон Мовараннахр шаҳарларини бирин-кетин эгаллаб ўғли Илясхўжани ҳукмрон қилиб қолдириб кетади.

Амир Хусайн Амир Темур билан биргаликда мўғулларни Мовараннахрдан қувиб чиқаришда биргаликда кўп йиллар бирга курашиб катта ғалабаларга эришади. Аммо кейинчалик Амир Темур билан Амир Хусайн ўртасида нифоқ тушади ва бир-бирига нисбатан душманлашади. Бу даврда Амир Хусайн Балхни марказ қилиб Хутталон (кулоб), Қундуз, Хирот каби ўлкаларда ҳумронлик қилар эди. Амир Темур 1370 йилни бошларида Термизга келади ва термизлик сайидлар блан бирга эндигина маккадан келган Муҳаммад Пайғамбаримиз авлодларидан бўлган Сайид Барака билан учрашади.

Сайид Барака бошчилигида термизлик сайидлар Мовараннахрни мутлақ ҳокими деб Амир Темурга фатво беришади. Натижада Амир Темур Аамир Хусайн устига ҳужум қилади. Апрель ойининг бошларида бўлган Балх жангида Хусайн енгилади. Амир Темур Амир Хусайнни қўрғонни

ташлаб бош олиб кетишини талаб этади. Амир Хусайн Амир Темурдан кечирим сўрайди ва Хажга бориб ўз гуноҳларини ўкўз ёшлари билан ювишни ваъда қилади. Амир Темур рози бўлади. Аммо Аир Хусайнни қўриқловчилари билдирмасдан бир минорага яширадилар. Бундан Қайхусрав хабар топиб, Хусайнни ва фарзандларини қатл этишни талаб этади. Натижада амир Хусайн ва фарзандлари, қатл этилади. Чунки Амир Хусайн ҳам бобоси Амир Қазағонни хуни учун Қайхусравни укаси Қайқубодни ўз вақтида қатл этган эдилар.

Амир Қазағон, Амир Абдулла, Амир Хусайнлар авлоди 1370 йилдан бошлаб деярли қолмади. Фақат тарихда қолди, холос.

Амир Хусайн қатл этилгандан кейин хотинларидан бири Сароймулкхоним (Бибихонимни) Амир Темур ўз никоҳига олади ва "Қурагон", яъни мўғулчасига куёв деган лақаб олади, чунки Сароймулкхоним Мовароуннахр подшоси Чиғатойхон авлодидан бўлган Қозонхонни қизи эди. Амир Хусайнни бошқа хотинларини ҳам амир Темур амирларга, уламоларга бўлиб беради.

1772 йили Амир Темурни Хоразмга юришида Амир Қазағонни ўлдиришда қатнашганлиги учун Амир Қайхусравни Суюрғатмишхон (1370—1388) фармони ва Амир Хусайнни навкарларини талаби билан қатл этилади. Шуни айтар эканда, "қайтар дунё" деб.

Шуни ҳам айтиш керакки, Амир Темурни отаси Амир Тарағайни Амир Қазағон билан қуда-анда бўлишган. Кўриниб турибдики, қўнғирот Амир Қазағон билан Амир Тарағай оиласида яқин қариндошлик бўлган, ҳамда Амир Темурни вояга етишида Амир Қазағонни роли албатта қаттадир.

Амир Темур (1370 — 1405) йилларда хокимият тепасида бўлганда Амир Қазағонни 12 йил мобайнида Мовараунnахрни мустақил бошқарганидан баъзи бир тажриба орттириб катта империя тузган десак катта ҳато қилмаймиз.

Тўғачар Нуён — қўнғирот Субидай,, Чина, саркардалар қаторида Чингизхон истилоларида иштирок этган. Тўғачар нуён Чингизхоннинг қизига уйланган. Чингизхонга куёв бўлади. Хирот шаҳрида бўлган ҳужумда ўқ тегиб вафот этади.

Муҳаммад Хўжабек — қўнғирот Олтин Ўрда территориясига қарашли Сирдарё бўйларида Ўзбекхоннинг ўғли Жонибекхон (1342 — 1357) даврида ҳукмронлик қилган.

Хоразмлик Қўнғирот сўфилар — Хоразмда ҳокимликни қўнғирот сўфилар олади. 1360 йилларда чиғатой улусига қараган шимолий Хоразмни босиб олади. Қўнғирот Сўфиларнинг (Хусайн Сўфи, Юсуф Сўфи), Оқ сўфи) бир авлоди Ўзбекхонга бориб тақалади. Амир Темур хоразмлик сўфиларга қарши беш марта уруш қилди. Шундай урушлардан бирида 1376 йили Оқ сўфининг қизи Суюнбекани (Хонзода) Амир Темур валиаҳди Муҳаммад Жаҳонгирга олиб беради. амир Темурни Суюнбекани келин қилиш билан келажакда авлодларим набираларим подшох бўлсин деб ният қилган бўлса керак. чунки Суюнбека авлоди бевосита Ўзбекхонга ҳамда қўнғиротларга тақалар эди. Дарҳақиқат, Суюнбекадан Муҳаммад Султон Жаҳонгир дунёга келади, яъни Амир Темурни иккинси валиаҳди, чунки Жаҳонгир бир йилдан кейин вафот этади. Кейинчалик Суюнбека қўнғирот

хон қизини Амир Темур учинчи ўғли Мироншохга эрга беради. Мироншохдан туғилган ўғил Халил Султон Амир Темур вафот этганда бобоси ўрнига тахтга ўтиради.

Усмон қўнғирот Муҳаммад Сўфининг ўғли 1361 йилда Хоразм ҳокимиятини қўлига олади. Қўнғиротлар узоқ вақтлар Чингизхон, Жўчихон, Ботухон, Берекхон, Ўзбекхон, Жонибекхон, Тўхтамишхон, Абулхайрихон, Шайбонийхон, Абдуллахон, Бухорода Мангит амирлари даврида ҳам кўп вилоятва ўлкаларга ҳукмронлик қилган.

МИНГ

Минг 92 бовли ўзбек элатининг катта қабилаларидан биридир. Минг қабиласи Самарқанд атрофида, ҳамда Ургут районида Қўқон, Фарғона, Сирдарё бўйларида, Қорақалпоғистонда, Мўғулистонда, Бошқирдистонда, Қирғизистонда, Қримда, Тува автоном республикасида, Қозоғистонда, Туркманистонда ва Балх (Афғонистон) каби вилоят ва мамлакатларда яшайди.

Минг қабиласи шу юқорида зикр этилган халқларни этник составига кириб уйғунлашиб кетган. Ургутлик (Дониёров, 1968) Бегали бобонинг айтишича, минг уруғи тўртга бўлинади: Вахтамғали, Туғали,Боғлан ва Жарат, бошқа бир маълумотга қараганда, минг еттига бўлинади: вахтамғали, жуғали, боғлан, ўрамас, жарат, жалмат ва рамадондир. Мингларнинг келиб чиқишини мўғулистонликлар риоят қилишадики, олтойда, мингларнинг қадимги уруғидан Тукли ота (Чочли ота) уруш-жанжаллардан безори бўлиб хуниларнинг холни Бамирга бориб қўшилади.

Иккинчи ривоят (халқ оғзаки фольклорида) мингларнинг асл ватани Мовараннахр деб айтишади.

Р. Г. Кузеевни берган маълумотларига қараганда, Чиғатойхон авлодларидан 25 киши хонлик қилиб, кейинчалик бу улусда ҳар жойда мустақиллик байроғи билан чиққанлар (Амир Баён Сулдуз Самарқандда, Амир Хожи Барлос — кешда, Амир Боязид жалоир Хўжандда, Улжайту Сулдуз Балхда, Мухаммадхўжа Яздий Шибирғонда, Бадахшонда, Қухистонда, Амир Хусайн — Хисорда) орасида Уродаг бий (Еанкли) минг қабиласидан Сирдарё бўйларида хонлик тахтига ўлтирди.

Соҳибқирон амир Темур Мовараннахрга ҳукмрон йиллари минг қабиласи ҳақлари Тўхтамишхонга қарши уруш-жанжалларда иштирок этдилар.

Ўзбек миллатининг таркиб топишида албатта минг қабиласи халқларининг роли катта бўлиб ҳисобланади.

Минг қабилачи нўғай, қирғиз, бошқирд, қорақалпоқ, қозоқ, туркман, олтой, тува, мўғул, хакос миллатларининг таркибига кириб, шу халқларнинг номини олган. Минг қабиласи ўз таъсирига хитой (минг—хитой) меркит (минг-меркит) олганлигини билдиради. Чунки меркитлар доимий равишда Чингизхонга бўйсунмасдан курашиб келганлар.

Самарқанд вилоятини жанубий-шарқий томонига минг қабиласининг халқлари қадим-қадимдан яшаб келадилар. Минг қабиласини халқлари кейинчалик Зарафшон, Фарғона, водийларида жуда кўп учрайди. Минг

қабиласи халқлари Афғонистонни ўзбеклар яшайдиган, қундуз, Балх, Талакон, Мозори Шариф ва Хирот атрофларида ҳам истиқомат қиладилар.

Абулғози Баҳодирхонни маълумотига қараганда, Олтин Ўрда хони Ўзбекхон (1313—1342) қабила ва уруғлар орасида ихтилофни камайтириш учун тўртга бўлган: бунда мингни уйғурларга қарашли деб кўрсатади. Ўзбекхонни ўғли Жонибекхон (минг қабиласини бошлиғи санақли (Уродач-бий)га хат ёзиб, Ургенчда туркманларни, Балхан ва Манғишлоқ халқлари билан тинчитиб яраштириш ҳақида ҳам ёзади. Демак, XVI асрнинг ўрталарида минг қабиласи Мовараннахрда маълум бир жойларда ҳукмрон уруғлардан бири бўлган деган хулосага келиш мукин.

Юқорида келтирилган минг уруғини таркибидан кўриниб турибдики, жуда кўп уруғлардан таркиб топган иттифоқдир.

Ривоятларга қараганда, Нуҳ пайғамбарнинг ўғли Ефаснинг ўғилларидан бирини Минг деб атаганлар. Минг уруғининг келиб чиқишида икки хил қараш мавжуддир: биринчиси минг уруғини ўзбекларда, қирғизларда, мўғулларда, бошқирдларда, туваликларда, олтойда мавжуд бўлиши аслида Мўғулистондан келиб чиққан десалар, иккинчи — Олтойда минг иттифоқи қадимий туркий (туғиъ — ўғиз) қабилаларидан ташкил топган дейишади. Минг уруғини қабилалари VI—VIII асрларда сирдарёлик ўғизлар таркибида ғарбга ва мовараннахрга юришда бўлган деган фикрлар мавжуд. Нуроталик туркманлар ҳам худди шу даврда пайдо бўлган деган фикрлар ҳам мавжуддир. Чунки минглар уруғини бошлиқлар Оқман ва Қорамонлар ҳақидаги ривоятлар ҳамма замонларда ҳам айниқса Нуроталиклар айтиб келадилар. Минг сўзини этнонимини В. П. Кузеев (1974)ёзишича, "вилоят", "ўлка", "туман" маъноларида ишлатилади. Маълум бўлишича, Оқ ўрда хони Саси-Буқа минг уруғига мансуб бўлиб, 1320—1321 йилларида жуда кўп вилоят, туман, ўлкаларни суюргал қилган.

ЖУЗЛАР

Жузлар[2] (юз) 92 бовли ўзбек элатининг энг катта уруғ ва қабилаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Х. Дониёров (1968) ёзишича, минг қабиласининг халқлари шаҳарга кўплаб мослашиб ўю уруғ ва кабилаларини унутиб юборганлиги натижасида жузлар мавқеи янада ошди. Бизнингча, Қангли уруғи ҳақида ҳам шу гапларни айтиш мумкин. Қангли уруғи ҳам шаҳарга мослашиш хусусияти кўпроқдир. Чунки Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятида яшовчи кангли уруғидан бўлган халқларни, айниқса кейинги коммунистик жамиятда ўсиб вояга етганлари деярли уз уруғини билмайди. чунки коммунистик ғоя ҳеч қандай уруғни тан олмас, миллатни йўқотиш каби жирканч ғоялар билан суғорилган эди. Бу борада на фақат минг, кангли бошқа уруғ ва қабилалар ҳам ўз келиб чиқиши, авлод-аждодларининг қадриятларимизни тиклаш даври келди, деб ўйлайман.Х. Дониёров (1968) Тошкент, Сидарё ва Самарқанд вилоятларидан олинган маълумотларига биноан, жузлар учта катта бўлакка ажратади: марка боласи, қарабчи, ражаб боласи.

---

[2] Жуз — сўзи "қисм" (ветвь) тармоқ сўзларига тўғри келади).

Марка боласи ҳам иккита бўлакка бўлинади: уяс-солия, хитойизм (Хитой юзи). Ўз навбатида уяс олтита бўлакка бўлинади: керайт, кал, норин, уяс, оқчепкон, кўса, боймоқди ёки чўпқон.

Ўзбекистон территориясида бу уяс қабиласи Бекобод, Зомин, Жиззах, Ғаллаорол районларида, Тожикистоннинг Ўра тепа, кофирниган, қоратоғ дарё мавзуларида яшайди.

Б. Х. Кармшевани (1976) берган маълумотларига қараганда, Сурхондарё вилоятида ҳам жузлар Денов, Шўрчи, Олтинсой, Шеробод, туманларида асоса жузлар яшайди. Асосан, Сурхон вилоятини жузлари иккига бўлинади. Вахтамғали, Жилан тамғали бўлиб бу бўлакларни ҳар қайсиси 8 та бўлакка бўлинади: Қозоёқли, кузтамғали, қозоқ, жариқбош, кесаули, болғали, алонли ва баташ. Жиламтамғали эса болахўр, кўса, патас, тўрға (юрга), яс, тороқли ва эгарчи.

Жузларни марка қабиласи қорапичак, сарпичак, уяс, солин, очамойли, кўпсари, қипчоқ, қўйсоли (қўй сўфи), найман, қўштамғали, чоп. ёшбачча, элик ва қоратамғаликларга бўлинади. Уяснинг ўзи: қўйсепи, найман ва қоратамғали бўлиб, уяс — бузбет, қўйсоли — косиб, найман — беш бола ва қоратамғали, эсамат, боқибачча, қундузбачча бўриемас, болийлик, уйқур хожибачча ва добай.

Ўзбекистонда хитой юзи (хитоизм) сангзор ва Сирдарё бўйларида яшайди. Жузларни қарапси уруғини боғанали ва зардакул қабилалари Сурхон, Тўпаланг, Халқаяр дарёлари бўйларида яшайди. Ўра Тепа юзлардан 1749 йили Фозил-бий хоким бўлади. Шу вақтда шу авлоддан Хисорда, ҳам ҳокимлик қилади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, Хисорлик, Сурхондарёлик, Ўра тепалик жузлар (юзлар)ни авлодлари бир бўлган. Ўра тепада хоким бўлган Фойзил бий жузларни бош авлоди Қулик-бийнинг набрисанинг, набирасидир.

1723 йилги қозоқларнинг жунгарлар томонидан тор-мор келтирилиши натижасида сирдарё, Жиззах вилоятларига қозоқлар жузлар келиб қолдилар. Аммо айримлари кейинчалик ўзларининг юртларига қайтиб кетганлари ҳам бўлди. Иккинчи томондан ўша даврда Хоразмда бўлган нотинчликлар ҳам марка жузларидан бўлган найманларни, уйғурларни Амударёни юқори оқимига қараб, ҳамда Бухорога силжишларига сабаб бўлган дейишади.

Қарапчи уруғи XX асрга келиб маҳаллий халқ билан уйғунлашиб, айниқса чиғатойлар, қўнғиротлар билан сингишиб ўтроқлибўлиб яшай бошладилар.

Ривоятларга қараганда, қарапчи уруғи 200—300 йиллар олдин Жиззахдан ва Ўра тепадан сурхон ва Хисор водийсига кўчиб келганлар. Туркман жузларни Сурхон — Хисор водийсига келиши ҳақида учта фикр мавжуддир: биринчиси — қўнғиротлар каби арка юртдан, иккинчиси — авлодлари юрти Ўра тепадан ва Нуротадан. Соҳибқирон Амир Темур даврида Сурхон водийсида Туркмандаштмавжуд бўлиб, ривоятларга қараганда туркмандашт Амир Темур отасининг қўрғони бўлган дейилади. Худди Амир Темурни бешинчи бобоси Қорачар нўёнга Кеш вилояти суюргал қилинганидек. Учинчиси — Султон Санжар мазий томонидан 100 та туркманни кўчириб келтирган. Шунинг учун юз (жуз), яъни туркман-юз

деб аталади, дейилади. Чунки Султон Санжар қадами босилган жой деб ривоят қилади.

Ривоятларга кўра Денов шаҳри яқинида қадайжой деган мозор бўлиб у султон санжар мозори дейилади. Аммо туркман-жуз кўпроқ ўзбекларни қунғирот қабиласи оталарига ўхшаш вахтамғали, Жилантамғали, болғали, кесаули, тароқли, қозоёқли, боғадили, қозоқ кўса. Найманлар билан эса (Вахтамғали, қозоёқли, жиланли: қозоқ) самарқандни ва Жиззахни жузлари билан (Вахтамғали, болғали, кўса) (жас-тьабап) ва кўзтамғали оилалари билан бир-бирига яқинлиги туркман жузларини бир неча уруғларни қисмларидан ташкил топганлигини кўрсатади. Деновлик ва Хисорлик туркман-дўзлар айтишадики, аждод-авлодлари Нуроталик, аммо Х. Дониёров (1968) нуроталик туркманлар асли Хисор—Кулабдан келиб қолганлар ва туркман жузлар бўлиб 92 бовли ўзбек элатининг қабилаларидан биридир дейди. Аммо туркман-жузлар, туркманларга ёки ўзбек элатига мансублиги. Бу масалада В. К. Мошковани (1970) С. Г. Агаджанова (1969)ни жанубий Қозоғистон, Қоратов, Сиғноқ, Сирдарё бўйларидаги мазулардан ўғуз ва туркманларни Мовараннахрга, Нур ва Бухоро, кейинчалик эса Жанубий Бухоро (Денов), Хисор томонларга келиб қолган деган фикрлар назаримизда ҳақиқат бўлиб, ҳозирги туркман-жузларни ташкил этади ва 92 бовли ўзбек элида туркман бир уруғ сифатида кўпгина олимлар келтиради (92 бовли ўзбек эли жадвалига қаранг).

Сурхондарёдаги туркман-жузлар 1034 йилда Алптегин бошчилигида ўғуз ва туркманларни Хуросонга юришида, термиз, Хисор, Қободиёнгача эгаллаши, туркман жузларни пайдо бўлишига асос бўлгандир.

Жуз уруғлари ҳақда XIII—XIV асрларда ёзилган манбаларда (Рашидиддин, 1952) Рузбехон, Михмоннаме-и Бухоро (1960) бирон бир фикр айтилмаган. Жуз уруғи ҳақида биринчи маълумотни М. Тевкелев (1731) учта жуз ҳақида маълумот беради: улу жуз, ўрта жуз, кичик жуз.

1734 йили И. Кирилловани Оренбургга саёҳатида император Аннага ёзган маълумотномасида ҳозирги Қозоғистон худудида учта Ўрдага бўлиниб, биринчиси 50 минг, иккинчиси 20 мнга ва учинчиси кичик сонда аҳоли бор деган фикрни беради.

Қозоқ тарихчиси Ч. Ч. Валихонов жузлар XV—XVI асрларда мўғулларни ўрдаси каби вужудга келди дейди.

Рус шарқшунос олими В. В. Вельяминов — Зернов ва халқ ривоятларига қараганда жузларнинг пайдо бўлишига айрим уруғларни ва қабилаларни бирлашиб уруғлар иттифоқини ташкил топган дейди.

Профессор С. А. Аминжаноз жузларни ҳосил бўлишида, яъни "уруғлар иттифоқи"ни тил бирлиги табиий географик шароит асосий фактор бўлибVII—XI асрларда пайдо бўлган дейди. Айрим ривоятларда жуз дегани юз (юзта) билан алмаштириш нотўғридир. Жуз билан юз бизнинг назаримизда ҳам боқа-бошқа маънони англатади. лбатта, учта юзнинг ҳосил бўлиши, табиий географик, иқтисодий, тил бирлиги, урфу-одатлари уруғлар иттифоқини ҳосил бўлишида катта роль ўйнаган.

Қозоғистоннинг Еттисув, Талас, Чу водийларидан асосан қадимдан усун уруғи яшаган ва бошқа уруғларни (дуғат, кангли, жалаир, алан ва

бошқа) бирлаштириб улуғ жузни ташкил қилган. Сирдарё бўйлари, шимолий, шарқий ва марказий Қозоғистон, яъни Сирдарё билан Ишим, Иртиш бўйларигача бўлган территорияда бошқа этник, яъни қипчоқ уруғлари (қипчоқлар, қўнғиротлар, арғинлар, найманлар, керейлар, уаклар бирлашиб, ўрта жуз иттифоқини ташкил этади. Ҳозирги қозоғистон республикасининг ғарбий районлари алшин иттифоқини ташкил этиб, қуйи жуз ҳосил бўлган.

Кўчманчи мўғуллар, Ўрта Осиёликларда, скифларда аҳолини уч қисмга бўлиш одат бўлган: подшоҳ — скифлар, деҳқон — скифлар, кўчманчи — чорвадор скифларга бўлинган. Мўғулистондаги хунлар ҳам учта уруғга бўлинган, қарлуқлар ҳам XII—IX асрларда учта уруғга бўлинган. Улар асосан Чуй водийсида яшаганларини жузлар деб аташган. Ўғузхон уруғлари ҳам учта уруғга бўлинган.

Учта уруғга бўлиниши қадимий туркий ва жанубий-шарқий Осиё, Африка, шарқий араб мамлакатларда ҳамда ўрта Осиёда қадим-қадимдан уруғни яхшилаш учун узоқ авлодларидан (турмуш) қуриш одати бўлган. Чунки яқин қариндош уруғга йигитларнинг уйланиши ёки қизларни турмушга чиқиши келгуси авлодларни заиф бўлиб етишиш мумкинлигини қадимий авлодларимиз яхши билишган бўлса керак. Шу нуқтаи назардан балким, қозоқ халқи учта жузга бўлиниш билан никоҳ—турмуш ав авлодни яхшилаш мақсадида рўёбга чиққан бўлса ажаб эрмас.

Ҳозир ҳам қозоқларда 7 авлод узоқ бўлганлар орасида турмуш қуриш одати мавжуддир.

Катта жуз XIX аср охири ва XX аср бошларида 11 та уруғдан ташкил топади: Дуғлат, албан, суван, (суан), сариуйсун, Сергели, истлар, ушакти, чапрошти, чанишқли (катағон), қангли, жалоир.

Ўрта жузга: қипчоқлар, арғинлар, найманлар, қўнғиротлар, керейлар, уаклар киради.

Қозоғистонлик қўнғиротлар асосан Қоратов, Боғон, Шиян, Арис дарёлари бўйларида яшайди.

Керейлар асосан қадимги кераит уруғининг авлодларидир. Керейтлар мўғуллар империясигача ҳам ўз давлатига эга бўлибулуғ хитой девори яқинидан Керулен, Онон, селенга ва шилки дарёси қирғоқлари ва оралиқларида яшганлар. Кейинги даврларда кераитлар Семиалатинск, Павлодар, Уст-Каменогорск, Зайсенский ҳамда Қорақалпоқ вилоятларида ҳам учрайди.

Кераитлар этноним таркибида бўлган очамийли бўлаги арислик қўнғиротлар, ўзбекистонлик қўнғиротларда қорақалпоқ қўнғиротларнинг таркибида ҳам учрайди.

Ҳар бир қабиланинг ўзининг белгиси бўлгани каби очамийли қабиласининг ҳам ўзининг тамғаси (белгиси) бор бўлиб, очамийли сўзи ҳам шу тамғадан келиб чиқди. Очамийли (қозоқча — ашамайли) X — туя учун эгарга ўхшатилган жабдих, қорақалпоқ ачамалисини ҳам белгиси X — бўлиб абак керейтларни тамғаси ⊔⊔ узун параллелипипед кўринишида бўлиб, ўртасидан бўлинган. Умуман Кереи халқининг умумий тамғаси чорраха + кресть бўлиб ҳисобланади. Қозоқ олимларини изоҳича очамайли сўзи уйчибой (уйшибой) сўзини илдизи уйиш (уйчи) —

строитель дома, яунки ҳозирги вақтда ҳам очамайли халқи лойдан ва ёғочдан яхши уй қуришга устадир.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ўзбекистоннинг Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларидаги очамайли халқини этноним таркиби қозоқ очамойлиларникига ўхшамайди.

Ўзбек очамойлилари : зонник, кўса, кал урис, чилвирлик, олмабошларга бўлинади, қозоқ очамойлилари: шимоин, танаш суван, балта Кушеб, Тариша ва ҳоказолар.

Кичик жуз асосан қоракўсак ва бойули. (Ўз навбатида Қорагисак 6 та уруғга бўлинади: чекли, қоракисак, чумекей, тўрт қора (дюртқора), каракета, қорасоқол. Бойули 12 та оилага бўлинади: адай, жаббас, алача, байбакти, берг, маскар, тазлар, исентемир, олтин, шихлар, черкес, тана.

Кичик жузларнинг авлодини кердери уруғидан тарқалган дейилади, кичик жуз, яъни кердери уруғининг белгиси (тамғаси) **q**, **Q**, **O**, кўринишларда берилади. Чумекей уруғининг тамғаси ,Л кўринишида, қоракесак уруғининг тамғаси Л ва Адайб ҳамда тўртқора уруғлари тамғаси Ɔ,**o,б,+**.

Хон Хақназар ҳукмрон (1538—1580 йиллар) бўлган даврда улуғ, ўрта ва кичик жузаларга ажралган бўлиб, бу воқеа XVII асрга таалуқлидир, чунки қозоқларнинг Тошкент ва Туркистонга ҳукмронлик йилларига тўғри келади. Бу даврга келиб Тошкент ва Туркистонда яшовчи қозоқлар ва бошқа халқлар кўчманчиликдан ўтроқликка ўтиш даври бўлиб географик жиҳатдан Ўрта Орда, яъни ўрта жузни ташкил қилганлар.

Ривоятларга қараганда, қозоқлардан Котон (Котан-Кутан) деган кишининг учта ўғли бўлган: Аҳкал (Ўрта Орда), Алчин (Кичик Орда) ва Юсуп (Катта Орда) ҳосил бўлган дейилади.

Академик В. В. Бартольд, профессор М. В. Вяткин жузларни ккелиб чиқишига иқтисодий ва сиёсий факторлар сабаб бўлган дейишади. Аммо Х. М. Адильгиреев ва Масуди асосан жузлар XII асрда ҳам мавжуд эди деб кўрсатади.

Қозоғистон Республикасининг тарихида ёзилишича, жузлар XVIасрда пайдо бўлиб, географик ва иқтисодий боғланган район бўлиб, ҳисобланади.

Ривоятларга қараганда, қозоқлар Кутан (Котан) авлодидан тарқалган дейилади. Кутанни ўғилларидан бири чўлда кўчиб юриш учун уч юзта киши юборган. Биринчи юборган юз киши Уйсун (Катта жуз)лар бўлиб хонга чўл жуда ёқиб қолиб абадий яшаб қолганлар. Кейинчалик Кутан хон иккинчи ўғли Пўлатни юз киши бериб жўнатган, булар Ўрта жузни (арғинларни) ташкил этган. Учинчи ўғли Алчинни ҳам юз киши билан жўнатиб булар кичик жузни ташкил этган дейишади. Шунинг учун ҳам ўрта жузлар ўзининг авлоди Булатхўжадан келиб чиққан дейишади.

Бухорода Убайдуллахон (1702-1711) замонида Самарқанд ва Ҳисор ҳокимиятини жузлар ўзларига қўлига олиб мустақил бошқарганлар.

Жузлар асосан ҳозирги пайтда Қозоғистон республикасида яшайди. Ўзбекистон республикаси территориясида ҳам жузлар Сирдарё бўйларида, Тошкент, Сирдарё, Самарқанд, Сурхондар вилоятларида яшайдилар.

МАНҒИТ

Тумнахоннинг энг катта ўғли Чоксунинг учта ўғли бор эди: Тўёкин, Урут ва Манқит (манғит) бўлиб, барча манғит уруғи шу кишининг наслидир.

Манғит аслида манқут бўлиб қутли баракали бўлсин деган маънони нглатади,

яъни кишилар дўстларига, қариндошларига, болаларига қутли баракали бўлсин деб ният қиладилар.

Манғитлар уч гуруҳга бўлинади: оқ манғит, туқ манғит ва қора манғит. (Ханиқов, 1843) Муҳаммад Ёқуб Бухорийнинг "Гулхан ал мулк" деган китобидаги манғитларнинг 6 та уруғга шу юқоридагилардан ташқари ҳардури, қора қўнғирот, эрони ва чўпқони уруғини Х. Дониёров (1968) ҳақли равишда манғитларга кирмаслигини уқтиради.

Кўп йиллар Олтин Ўрдада, Хоразмда, Қримда ҳокимиятни ўз қўл остида сақлаган Амир Эдигей оқ манғитлардан эди. Амир Темур Олтин Ўрдани эгаллагандан кейин бу уруғдан жуда кўп хонлар етишиб чиққан. Ваккосбий, Мусо, Ёмғирчи, Ғозибий, Муборакшоҳ манғитлар уруғига мансуб бўлиб, машҳур амир Едигейнинг авлодларидир.

Манғитлар доимий равишда Олтин Ўрдада, Хоразмда, Сибирда, Бухорода, Қримда ҳокимият учун курашиб ҳокимиятни эгаллаб келганлар. Машҳур Едигей (Идикубий) 15-йиллар мобайнида (1396-1411) Олтин Ўрданинг бутун ҳокимиятини ўз қўлида ушлаб турган Идикубий (Едигей-манғит) ўғли Ғозибий манғит қабиласининг бошлиғи бўлган (Б. Аҳмедов, 1962) ўша пайтда манғит улуси Урал ва Эмба дарёлари оралиғида бўлган.

Тўхтамишхоннинг (1380-1396) ҳукмронлик даврлари Едикубий акаси Исабик хоннинг бош қўмандони, Фулодхон (1409-1411) даврида ҳам амирларнинг амири бўлган.

Манғит уруғи амирлари доимий равишда Чиғатой, яъни Мовараннаҳр амирлари билан алоқада бўлиб келганлар. Идукибий-манғит Урусхондан (Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдада ҳукмронлик йилларида 1375-1376 йилларда қочиб соҳибқирон Амир Темурдан нажот сўраб келади. Манғитлар Амир Темур ва темурийлар даврида Шоҳруҳ билан Едигей манғит ва Исабеклар ўртасида элчилар юборилиб, совға-саломлар топширилган. Ҳатто Шоҳруҳ (Хуросон ҳукмдори) Едигейнинг қизини ўғли Муҳаммад Жуқийга никоҳига беришини сўраган.

Амир Дониёл Ибн Шоҳ Мурод 1758-1759 йиллари Самарқандга ҳоким қилиб юборилган. Бунда Шоҳмурод Шайбоний мадрасасини тиклаган.

Аштархонийлардан Имомқулихон (1611-1642), Боқий Муҳаммадхон, Вали Муҳаммадхон, Имомқулихонлар бўлган.

Шайбонийхон авлодлари Бухоро ҳокимиятида Искандархон (1561-1583), Абдуллахон (1583-1598), Абдулмўминхон (1598-1601) хонлик тахтида ўтирдилар. Абдулмўминхон ўлдирилгандан кейин, амирлар, руҳонийлар наслидан тожу-тахтга муносиб бошқа бирон киши топилмагандан кейин

Жонибек Султонни хонлик тахтига ўтқазмоқчи бўлдилар (1556 йили руслар Хожи Тархонни (Астрахонни) босиб олганларидан кейин, Ёрмуҳаммадхон болалари, қариндошлари билан Искандархон ҳузурига келдилар. Искандархон қизи Зуҳрахонимни Ёрмуҳаммадхонни ўғли Жонибек Султонга берди. Зуҳрахоним Жонибек Султондан уч ўғил кўрди: Дин муҳаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад. Аммо аввало Динмуҳаммад, кейин эса Боқи Муҳаммад тахтга ўтқазилди. Ана шундай қилиб, то 1747 йилгача Аштархонийлар Бухоро хонлигида ҳукм сурдилар.

1740 йилдан кейин Бухоро хонлигида мустақиллик ҳоҳловчилар кўпайиб, мамлакатни иқтисодий ва сиёсий аҳволи танг бўлиб қолганлигидан фойдаланган Эрон шоҳи Нодиршоҳ Бухорони босиб олади. Ўша пайтда Муҳаммад Раҳим манғит қабиласининг бошлиқларидан эронликлар билан тил бириктириб, Убайдуллахонни 9 яшар ўғлини тахтга ўтқазади. 1757 йили Муҳаммад Раҳим Бухоро тахтини эгаллаб, ўзини амир деб эълон қилди. Манғитлар сулоласи Бухоро тахтида то 1920 йилгача, яъни большевикларнинг исканжаси натижасида Амир Олимхон Афғонистонга қочиб кетишга мажбур бўлганда қадар.

XVI асрнинг бошларида Шайбонийхон армияси сафида ҳам кўплаб манғит уруғидан бўлган кишилар иштирок этганлар.

Марказий Осиёдаги барча мамлакатларда манғит уруғи яшаб келади, яъни Ўзбекистонда ўзбек, Қозоғистонда қозоқ, Қирғизда — қирғиз, Қорақалпоқда — қорақалпоқ бўлиб, шу халқлар билан сингишиб кетган.

XVII асрнинг ўрталарида Самарқанд шаҳри анча хароб аҳволда эди. Чунки кўп йиллик ур-йиқит курашлардан одамлар безиб Самарқандни ташлаб кўчиб кетишган. 1752 йили манғит Муҳаммад Раҳимхон Самарқандни қўлга олиш учун келганда шаҳарда жон эгаси йўқ эди. Ҳатто работи Хожабандий туғони (бу туғондан Самарқандга бир неча ариқ сув чиқади). Шу жумладан Дарғам ариғи ҳам бузилган бўлади. Муҳаммад Раҳимхон ХОжабандни тўғоннни тузатиб Самарқандга сув чиқарган, аммо шаҳарда одам камлигидан шаҳар узоқ вақтлар обод бўлмаган.

ҚИПЧОҚ

Ўғизхон ит-борак уруғи билан жанг қилганда енгилади ва икки дарё оралиғида қолади. Эри жангда вафот этган ҳомиладор хотин катта дарахтнинг кавагига кириб олиб ўғил туғади. Бу хабарни эшитган Ўғизхон бу бола менга ўғил бўлсин деб "Қипчоқ" деб ном беради. Қипчоқ сўзи "қобиқ" сўзига тўғри келади. Ҳамма қипчоқ уруғи шу йигит авлодларидир (Абулғози, 1992).

Қипчоқлар қадимий халқ ҳисобланиб, Хитой манбаларида қюише, қипча, куча, хибиса деб ҳам юритилади. Форс-араб манбаларида қипчоқларни кимаклар, қипчоқлар деб аташади. Европаликлар куманлар рус адабиётларида половецлар, айрим манбаларда қипчоқларни печеногларга ҳам мансуб дейишади. Қадимги қипчоқлар Иртиш дарёсидан то Волга бўйи қуйи оқимларигача бўлган ҳудудда яшашган. Араб саёҳатчилари қипчоқларни Эмба ва Урал дарёлари орасида яшайди ва бу жойларни Дашти-Қипчоқ дейилади деб ёзишган. Маҳмуд Қашғорийнинг

фикрича, қипчоқ ва ўғизлар бир-бирига тили, урф-одатлари яқин халқлардир.

Бошқирд ривоятларига қараганда, қипчоқлар лукмони Ҳаким авлодларидан бўлиб, Ўғизхон ҳукмронлигидв Қипчоқни отаси ҳарбий бошлиқлардан бири бўлган ва жангда вафот этгандан кейин Ўғизхон туғилган ўғил Қипчоқни ўз тарбиясига олган дейилади.

Ўрта Осиёга қипчоқларнинг келиб қолиши Ўғизхон билан боғлангандир, чунки ўғизлар Сирдарё бўйларида яшаганлар. Асосан қипчоқларни Марказий Осиёга, Бошқирдистонга ёйилишига сабаб мўғулларни истилолари бўлган.

Ўрта аср тарихчиси Ибн Аль Асир ёзадики, қипчоқлар Жўжихон армиясидан қўрқиб жангсиз ҳар томонга қоча бошладилар дейди. Демак, қипчоқларни Осиё, Европа мамлакатларини кўпида қипчоқ ўрўғларини қавмларини бўлиши бу қабиланинг тарихда катта куч, кўп халқ эканлигини билдиради.

XIII асрда қипчоқларнинг қуйидаги бўғинлари мавжуд бўлган: туқсоба, иста, бурджўғли, бурли, қонгуўғли, анджўғли, дурут қорабарўғли, жузнан, қорабарқли, котян.

Дашти-Қипчоқ вилоятларида Бойбоқти уруғи ҳам кичик жуз асосан ўрта жуз қозоқларида, туркияда, Гагаузларда ҳам қипчоқ уруғига мансуб кишилар учраб туради.

Ўрта асрлардаги қипчоқларнинг тамғасини анализ қилсак, уларда бир умумий ўхшашлик бор эканлигини кўрамиз.

1. Нуғай-қипчоқларида (оқнуғай, қора-нуғай) ⟶ ⟶
2. Крим тотар-қипчоқ уруғида — ⌋ ⌋
3. Бошқирд-қипчоқ уруғларида (қора қипчоқ) — ⌋ ⌋
4. Ўзбек қипчоқларида тамғаси ҳозиргача топилмаган.
5. Қорақалпоқ-қипчоқ уруғида — ⌋
6. Қозоқ-қипчоқ уруғида (ўрта жуз таркибида) ⌋ ⌋ — ⌋ ⌋ ёки ⌋
7. Қирғиз-қипчоқ уруғида (ичкилик гуруҳида) —+
8. Олтой-қипчоқ уруғида (сеок оиласи) тамғаси ҳозирча топилмаган.

Қипчоқлар тамғасини солиштириб хулоса қилиш мумкинки, асосан ⌋ ва ⌋ ⌋ арабча алиф ҳарфидан иборатдир. Печенеглар, қипчоқлар, қанглилар тамғасини анализ қилсак, қангли уруғи (печеног-қипчоқ уруғларини тамғаси қабул қилган кўринади. Демак, печенег ўғиз қипчоқ уруғлари бир-бири билан аралашиб кетган. Аммо Ибн Холдун (Миср қозиларининг раиси, Амир Темур билан учрашиб тарих, дин, географик жойлар ҳақида сермазмун суҳбат қилган) айтадики, бу уруғларнинг оиласи бошқа бошқадир.

Ибн Холдун айтадики, Дурут уруғи қипчоқлáридан, Туқсоба эса тотарлардан дейди.

Сирдарё бўйларида қанглиларни, қуманларни (кимак) яшаган жойларини археолог текширишлар (Ахинжанова, Ерзаков, 1972) қипчоқларни келиб чиқиши мўғуллардан ёки Марказий Осиё мамлакатларидан деган хулосага келдилар.

Рашидиддиннинг ёзишича, қипчоқ халач (калач), агач эри уруғлари Ўғизларга қўшилиб кетган, аммо Ч. Ч. Валихановнинг (1961) кўрсатишича, қипчоқлар ўғизларнинг 24 та бўғинларидан биридир. Ўғизхон ўғил қилиб олган йигит Қипчоқ катта бўлиб етишгандан кейин хон бу йигитни Дон, Идил (Волга) Ёйиқ (Урал) дарёлари бўйлариданг халқларнинг қўзғалонини тинчитиш учун юборади. Қипчоқ жанжални ҳал қилиб ўша ерларда 300 йилга яқин подшоҳлик қилади, шунинг учун ҳам бу ерларни Дашти-қипчоқ дейилади. Муғуллар ҳукмронлик даврида қипчоқлар Иртиш дарёсидан то Дон дарёси бўйларигача бўлган катта ҳудудларни эгаллаганлар.

Тарихий манбаларда кўрсатишича, Тўхтамишхон Олтин Ўрда хони Дон дарёси бўйларидаги қипчоқларга ҳам ёрлиқ берган. Плано Карпини ёзадики, Чингизхон қумаглар ерига ҳужум қилиб олади ва кейин ўз ватанига қайтади.

VIII асрларда уйғур каганатлиги даврида Муюн-гуру (Байнгура) турк қипчоқлари ҳақида уйғур эсдаликлари ёдгорликларида ёзиб қолдирилган. Демак, VII асрнинг охирларида қипчоқлар Саян-Олтой тоғ бағирларида яшаган деган хулоса қилиш мумкин.

Бизнинг эрамиздан олдин (Артаманов, 1962) III асрларда қипчоқлар аждод-авлодларидан бири динликларни хуннлар забт этадилар дейди. Бошқирд халқларида қипчоқлар асосан учга бўлинади: қора-қипчоқ, герей-қипчоқ, оқ туркман-қипчоқ.

Қора-қипчоқнинг қадимги номи қора эмас дейдилар, балки Қора-қипчоқ, яъни кекса сўзига тўғри келади, энг қари қипчоқ демакдир. Яъни айрим олимлар фикрича, қари-қипчоқ сўзи қипчоқларни кўплигини ҳам билдиради дейди (Кузеев, 1974).

Қора-қипчоқ Зарафшон водийси, бошқирд, қирғиз, қрим-қипчоқларида мавжуд бўлиб чариш ёки сариш, нуғайларда ҳам сариш бўғинлари учрайди.

Ўрта асрларда бошқирд ривоятларида қипчоқни келиб чиқишини шундай таърифлайди: Ўғузхон сақлаб олган ўғли Қипчоқни (Кичик хонни) Идил дарёси бўйларини заб этиш учун юборади. Қипчоқхон 300 йил ҳукмронлик қилади ва бутун Қипчоқ уруғи Кичик хоннинг уруғидир дейди. Бошқирд қипчоқлари Кичикхонни ўғли Лачбийни авлодаларидир дейилади.

Бошқа бир ривоятда Қўлсарибий қора ёки қора-қипчоқларни учта бўғинининг оталаридир. Бошқа қипчоқ уруғларининг бўғинлари Лачбий Алимли ёки Олмабий авлодларидир.

Қипчоқларнинг иккинчи бир оиласи герей ва қорагерейлар бўлиб, тамғалари П, ⎍, ⎍ кўринишида бўлади. Қипчоқларнинг иккинчи шу оиласига санкем, бушман ва суун бўғинлари бўлиб юқоридаги тамғалардан ташқари Y шоха кўринишида тамғаси мавжуддир.

Ад-Жувайний ва Рашидиддинларнинг ёзишларига қараганда, мўғуллар билан Идил дарёси бўйларида олбурлик қабиласи ўз атрофига Амир Бачман бошлигида қаршилик кўрсатади. Кейин Менгухон Бачманни шафқатсизларча қатл этади. Аммо Бачман тарафдорлари Идил дарёсининг

шимолий томонларига қочиб бошқирдлар билан бирлашадилар. Бушман қабиласи қозоқларда қўнғирот уруғига киради. Бушман қабиласи одамлари тотар, қирғиз халқининг таркиб топишида ҳам муҳим рол ўйнайди.

Герей-қипчоқларининг тамғаси қўнғиротларнинг тамғаси билан (айниқса, қозоқ, ўрта жузга кирувчи қўнғиротлар) бир-бирига ўхшашдир. Қуйида бир-бирига ўхшаш тамғаларни келтирайлик: Олтин Ўрда хонларини тамғаси , қозоқларни кичик жузни "султонлар" тамғаси , кичик жуз хўжаларини тамғалари ; керей қозоқлари уруғини тамғаси ; ўрта жузга тегишли қора-герей оиласини тамғаси ; қозоқ-қўнғиротларини тамғаси , ; бошқирдалрни герей-қорагай ва суун-қипчоқларини тамғаси . Бу тамғалардан кўриниб турибдики, кўп уруғ ва бўғинларни тамғаси бир-бирига ўхшашдир.

Герей қабиласининг келиб чиқиши ҳақида А. Джикиев (1961) айтадики, Ўғизхонни маликаларидан туғилган ўғлининг исми Герейли бўлган ва кереитлар-герейлар шу кишини авлодларидир.

В. В. Востров ва Н. А. Аманжановлар кереитлар (кереил, кириет, кирийет) қора-керей, абак-керей, герей, гэрэй) ўзбек, қозоқ, қирғиз, бошқирд ва бошқа халқлар этник таркибига кириб кетганлар. Кереитлар қадим-қадимдан қўнғиротлар билан жуда яқин муносабатда бўлиб келганлар. Шунинг учун ҳам кереитларни тамғаси қўнғиротлар тамғасига яқиндир. Ҳатто қўнғиротларни тамғаси Султонлик, хонлик тамғаси бўлиб ҳисобланганлиги. Айниқса Олтин Ўрда хонлигида (Жучи улусида) қўнғиротларни тамғасини "султонлар" тамғаси сифатида қабул қилинган. Дашти-Қипчоқ, бошқирд, қирғиз қипчоқлари керейларни билан аралашиб қўнғиротлар ҳукмронлигида бўлганлари қўнғиротларнинг бир хил қабилалари номларини ва тамғаларини қабул қилиб олдилар.

Қипчоқлар қабиласидан оқ ёки туркман-қипчоқ бўлиб тамғаси айри кўринишидадир. Туркман-қипчоқ ҳақида гапирганда албатта сўз халқ фольклорига мурожаат қилишга тўғри келади. Ривоятларга кўра (ривоятлар мағзида аччиқ ҳақиқат ётади) ёш бошқирд йигит жуда гўзал узоқларда яшаётган туркман қизига уйланибди, демоқчики, бошқирд ривоятларида оқ ёки туркман қипчоқлари ўшаларнинг авлодларидир.

Араб адабиётида туркман сўзи X-асрларда Сирдарё ўғизларида учрайди. Хўжа Аҳмад Яссавий билан бўлган мунозаралар, тортушувлардан кейин Сирдарё бўйларидаги туркманлар Нурота, Амударё ва Каспий денгизи орқа томонларига кўчиб келадилар. Ғарбга кетаётган туркманлар ўзларининг йўлбоқчилари Оқман, Қораман (Мошков, 1950) томонидан юборилган экан. Сирдарёлик туркманлар X-XII асрларда қипчоқлар билан тўлиқ сингишиб, Олтин Ўрда хонлиги даврларида қипчоқларни келиб чиқиши ўғизлардан эканлиги ҳақида фикрлар халқ фольклорида сақланиб қолган бўлиб, қабилаларни бошлиқлари Оқман ва Қораман ҳақида ривоятларда таърифланади.

Айниқса қипчоқ, минг қабила ва уруғларини ўғизлардан келибчиққанлигини тау этноним сўзи ҳам билдиради. Масалан: тоғ (тау, тов) қоратоғ, тоғлиқ, Олатовли ва ҳакозо каби сўзлар ўзбекларда,

туркманларда, қозоқларда, қирғизларда, бошқирдларда учраб туради. Тоғ сўзини этнонимини (Рашидиддин, 1952) Ўғизхон машҳур олтита ўғилларидан бири Тоғ деб аталар экан.

Қипчоқлар уруғининг бўғинига кирувчи қозоёқли оиласи ўзбекларда, туркманларда, бошқирдларда, қорақалпоқларда, қозоқларда, нуғайларда тамғаси ёки (нуғай-Бурзянларники кўринишида бўлиб ғоз оёқли демакдир (Кузеев, 1974).

Демак, ўзбек, қозоқ, туркман, бошқирд, нуғай ва қорақалпоқлардаги тоғ, туркман, қозоёқли қабилаларининг келиб чиқиши қипчоқлардан деган хулосага олиб келади.

Ибн Баттута (1993) ёзадики, Дашти-Қипчоқ олти ойлик йўл деб. Бундан кўриниб турибдики, Қипчоқлар мамлакати ниҳоятда кенг территорияни эгаллаган.

Ҳозимрги пайтда қипчоқлар 92 бовли ўзбек элатининг энг катта уруғларидан бири бўлиб Самарқанд вилоятининг Пойариқ, Иштихон, Каттақўрғон, Нарпай, хатирчи, Пастдарғом, Булунғур районларида яшайдилар. Қипчоқлар Фарғона, Бухоро, Хоразм водийсида ва Қорақалпоғистон республикасида яшаб келадилар (Ҳ. Дониёров, 1968). Кам сонли қипчоқлар Сурхондарё, Тошкент, Ўра-тепа, вилоятларида ҳам мавжуд.

Самарқандда яшайдиган қипчоқлардан: чўмичли, қайчили, кўрпали ва сирғали каби бўғинлари кўпроқ учрайди. Ўра-тепада эса холдор-қипчоқлари яшаб келади.

Қашқадарёда яшайдиган чуютларнинг қуйидаги бўғинлари учрайди: байли, қизилкўч, тошлоқи, жарвоқ, қорабулоқ, оқтул, галамуш, эрол, жуйраб, тевалтой, сувлисой каби бўғинлари бор (Дониёров, 1968).

Умуман қипчоқлар тўртта асосий гуруҳга бўлинади: қора-қипчоқ, сори-қипчоқ, хитой-қипчоқ ва кулан-қипчоқ энг кўп тарқалган ва бўғинларга бўлинган қипчоқ бу қора-қипчоқдир.

Қозоқларда қипчоқлар қуйидагича бўлинади: қипчоқ ўғли сулималик ўғли, қобиққолип (Оқ қобиқ) ўғли, Муйизди-сорибиз ўғиллари қора-қипчоқ, сори-қипчоқ, хитой-қипчоқ, кулан-қипчоқ ва тури-қипчоқ. Қора-қипчоқдан: есин, сейт, кубланди авлодлари мавжуд. Кубланди қипчоқдан Туқтарбий ва Ойбошботир авлодлари тарқалган.

Туқтарбийдан ўз навбатида: Кулденен, Қорабалиқ, Туранғир, Бултон, Узун авлодлари тарқалганлар.

ҚАТАҒОН

Қатағон уруғи ҳақида Абдулғозихон "Шажараий турк" (1992) китобида шундай ҳикоя қилади. Аланкува яъни (Аланкуванинг кадхудойи Дуван баён) ўлгандан сўнг, улуғ отаси (бобоси) Юлдузхонни акалари ва иниларининг ўғлонлари Аланкувани тиладилар, аммо тегмади. Аланкува айтди "мен жоним тиригида эрга берманг, ўғлонларим йигит бўлгунча элга бош бўлиб турарман. Андун сўнг ўғилларимга топширурман, деди. Бир неча йилдан кейин кечаси саҳар вақтида уйғонди, туйнукдан бир ёруғлик ичида киши шакли оқ-сариқ кўзлари шахло келиб тушди. Аланкува ёнида ётган хотинларни уйғотай деб қичқирмоқчи бўлди, аммо

овози чиқмади тили тутилди. Тураин деса қўли-оёғининг мажоли йўқ. Аммо ақли жойида. У киши секин-аста ёнига келиб жуфт бўлди. Яна туйнукдан чиқиб кетди. Беш-олти кунда келиб турди ва Аланкува ҳомиладор бўлди.

Аланкува ҳомиладорлиги 4-5 ойлиги бўлганда шарманда бўлмай деб қариндошларига айтди, улар кузатганда ҳам саҳар пайтида туйнукдан бир ёруғлик пайдо бўлиб кирди ва қайтиб чиқиб кетди. Аммо туйнукдан чиқиб кетганини барча ётган одамлар кўрди. Кейин Аланкувага ишондилар.

Нурдан Аланкува учта ўғил кўрди, энг каттасининг оти Букун Қатағон бўлиб, барча қатағон эли шундан тарқалгандир, иккинчиси Бу Сайджи (Бускун Чолчи), барча чолчи уруғи анинг наслидир, учинчисининг оти Бузанжар Мункак бўлиб, хон бўлди. Чингизхон, Амир темур ва туркий мўғулнинг кўп ўзаклари анинг наслидандир.

Букун қатағонни Ҳофиз Таниш ибн Муҳаммад Бухорий (1992) Букун-катаки. Менимча, Сурхондарё вилоятидаги Хатак қатағонлари айнан Букун катаки номига Катакини-Хатак сўзи билан номланган бўлса керак.

АЛАНҚУВО — НУР

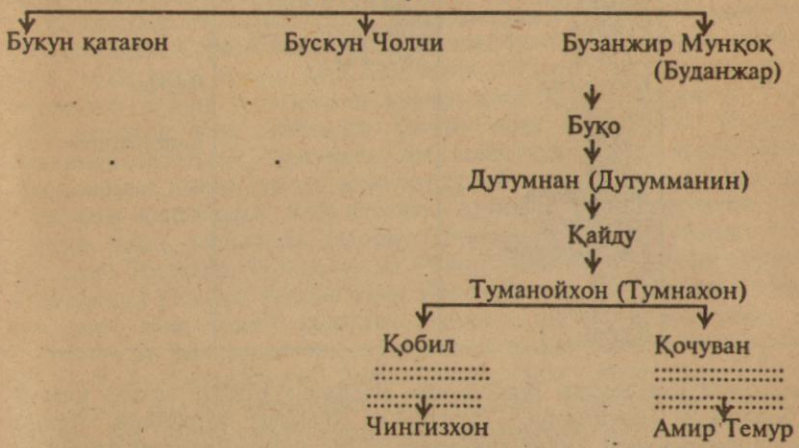

Б. Х. Кармишева (1976) қатағонлар қабиласини қуйидаги бўлакка бўлиб беради:

Б. Х. Кармишева маълумоти бўйича қатағон қабиласини бўлиниши

Оила	бўлаклари	Оила	Бўлаклари
Жанқатағон	Жабоги		Эчкили-темаз
	Чукмарли		Арабнами
	Аблы		Муилиноми
	Чадай		Алчин
	Киркжилик		Катта чорак
	бағчи		Майда чорак
	Кият		Оттиш

	Оскар		Ак-чорак
	Жаули		Туғиз қара
	Хира		
	Галагалли		
Чечка	Зарбурун	Мардат	
	Қаракальтак		Желбери
	Туртоу		Қаратери
	Хужакучкари		Эрбачча
	Чиғатой		Башер
	Жаукади		Бозан
	Сармантай	Қонғли	
	Тумалак		Қуюшқангли
	Туғапан		Бойтеки
	Сари		Бурмали
	Алпберди	эчки	Аришли
Тугул	Андижон	малай	Қаратаяк
полвон	Хожамиёр	сари	
	Пшакхўр	(Сариқатағон)	
Бурка	Режаки	Пингани	
	Қорача	Тас, Таз	
Темаз	Қулдемин		Чаучи
Темас	Тўғарак		
	Сакау		Балғабаскан
	Собок		
	Бақлабачча		
	Шербачча		
	Қашқарбачча		
	Барак		
	Тулкичи		
	Қутчи		

Эшимхонни Тошкентда Турсунхонга нисбатан қаттиқ, аёвсиз қирғин олиб боришида, бизнингча, Турсунхон қўшини таркибида бўлган қатағонлар жангаворлик қилиб Эшимхон армияси билан қаттиқ курашган, чунки қатағон халқи тўғрисида халқимиз орасида қуйидаги ибора юради:

Қатағон ҳам қаттиқ ёв,
Орада жуз бўлмаса.
Тортувли ҳам шунқор эл
Айби оз бўлмаса.

Шунинг учун ҳам Эшимхон, айниқса, қатағонларни қаттиқ жазолаган кўринади. Натижада қатағонлар кўп эллар, уруғлар орасига кўчиб кетганлар.

Қатағонлар Чингизхон билан жуда кўп марта душманлашиб юрдилар, қўзғалон кўтардилар. Чунки қатағон уруғи Чингизхоннинг тўққизинчи авлодини катта акаси Букун қатағондан тарқалганлиги учун, туркий халқлар удумига асосан, мавқеини баланд бўлишини талаб қилган бўлиши керак.

Қатағонларнинг катта қисми Шимолий Афғонистон, Тожикистоннинг Вахш воҳасида, Кўлоб, Қўрғон тепасида, Ўзбекистоннинг Шеробод, Бойсун, Ангор, Термиз, Бухоро, Қозоғистон территориясида ҳам қатағон халқини уруғлари яшайди. Жадвалда келтирилган маълумотларга қараганда қатағонларнинг уруғини асосий бўлаги Жонқатағон, Чечка, Тутул, Полвон, Бурка, Темас оилаларидан ташкил топган.

Кўлоб, Қўрғонтепа, Иссиққўл (Жиликўл), Вахш вилоятида қатағонларнинг Қияқ, Таз, Тўхтамиш чаучи, туғалон оилалари яшайди.

Афғонистоннинг Нахрейн вилояти асосан қатағонларнинг Бурка-Темаз авлоди истиқомад қилади.

Вахш водийсида кўпроқ сори-қатағонлар яшайди.

Умуман айтганда, ўзбек элини қатағон уруғи энг катта уруғлардан бири ҳисобланади, қатағонлар республикамизнинг Хоразм, Тошкент, Хўжанд, Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида яшайди. Афғонистоннинг шимолий районлари: Қундуз, Тошқўрғонда аксарият қатағон уруғининг оилалари яшайди. Шуни ҳам айтиш керакки, Ўзбекистоннинг ва Тожикистоннинг жанубий районларида яшаётган қатағонлар Афғонистондан Ўзбекистон ва Тожикистонга ва аксинча ўтиб қадим-қадимдан яшаб келганлар.

Қатағонларнинг Қашқадарё, Самарқандда, Қундузда, Балхда, Кўлобда, Тошқўрғонда, Сурхондарёда кўпайишига, бизнингча, асосий сабабларидан бири 1628 йили қозоқ хони Эшимхон Тошкент ва Тошкент атрофини бошқариб турган Турсунхонга қарши жанг қилиб, натижада Турсунхон қатл этилади. Ўша пайтларда Бухоро хони Абдуллахон, Имомқулихон томонидан Тошкент, Туркистон, Андижон учун қозоқ хонлари Шиғайхон, Эшимхонлар билан тез-тез жанглар бўлиб турарди. Ана шу тез-тез бўлиб турадиган жанглардан, оғир аҳволдан қутилиш учун Турсунхон ўзини энг обрўли яқин кишилари (асосан қатағонлар бўлган) билан 1613-1614 йилларда Тошкент, Туркистон ва қўшни вилоятларга қўшин тортиб келиб Сирдарёдан ўтганда, Бухоро хони Имомқўлихон қароргоҳига бориб, уруш очмасдан сулҳ тузиб қайтади. Чунки Турсунхоннинг отаси Жоним Султонни ва иниларини ҳамда Хақназархоннинг иккита ўғлини 1580 йили Шайбоний Султонларда, Бобо-Султон қатл этган эди. Бизнингча, Турсунхон ана шу воқеаларни ҳисобга олиб, Бухоро хони Имомқўлихон билан сулҳ тузган бўлса керак. Бу воқеалардан кейин Турсунхон устига Эшимхон катта қўшин билан келиб хонни ва яқин кишиларини қатл этади. Ўша даврда Тошкент вилоятида Турсунхоннинг саройида, аскарлар сафида асосан қатағонлар кўп бўлган. Энг кўп жазоланганлар қатағонлар бўлган ва Турсунхонни ўғли Чурас бошчилигида Яркентга қочиб кетадилар. Қолганлари Бухоро, Самарқанд, Хисор вилоятларига, қадимги уруғлар қошига кўчиб келдилар. Қатағонларнинг бир қисми чанишқли номи билан қангли уруғини таркибига кирдилар. Яна бир қисми Сирдарёни жанубий-ғарбий томонига қочиб ўзбеклар таркибига кирдилар. Бу воқеа ҳақида Абулғози Баҳодирхон "Қозоқ хони Эшимхон Турсунхонни қатл этиб қатағонларни қириб ташлади дейди". Абулғози Баҳодирхон Тошкентда Турсунхон ҳузурида 2 йил бўлади. 1628 йилги воқеаларни ўз

кўп билан кўрган (Абулғозий, 1992). Қатағонлар ўзбек, қирғиз, қозоқ халқларининг этнонимига кириб шу халқлар билан сингишиб кетган.

Бундан 300 йилдан ошиқроқ вақт олдин Н. Г. Маллицкийнинг хабар беришича, Чиноз районида қатағонларнинг яшаганлиги ҳақида хабар беради, масалан Куктерак, Қашқадарё, Чиноздаги кексалар ўзларини ота-боболари Тошкент атрофида яшаганликларини айтишади. Ўша Тошкентдаги қирғин борот (1628) урушидан кейин Балх ва бошқа шаҳарларга кетиб қолган. Қатағонлар Самарқанд вилоятининг Дарғом, Нарпай каналлари бўйларига келиб жойлашиб қолгандир. Менинг фикримча, қатағонлар Чингизхоннинг ўғли Чиғатойхон армияси сафида кўплаб бўлиши бу уруғнинг Мовароуннаҳрда кўплаб ўрнашишига сабаб бўлса керак. Шайбонийхон армияси сафида ҳам қатағонлар бўлиб, аввал бу хонликни шимолий районларида кейинчалик эса жанубий районларида қатағонлар жойлашган. 1838 йил Доктор Лорд ёзишича, 150-200 йиллар аввал ўзбеклар элини қатағон уруғидан Муродбек Ҳисор хонлигига ҳукмронлик қилган. Аммо Муродбекни ўғли Муҳаммадхон-бек қўшни вилоятларга босқинчилик-талончилик урушини қилгани учун Бухоро хони томонидан ўз вилоятидан ҳайдалган. Аммо Кўлоб, Панж, Кундуз, Толиқон ва Рустак каби территорияларда узоқ вақтлар подшоҳлик қилган.

Б. Х. Каримшевни (1976) ёзишича, ҳозирги Дошнободдаги (Дашти Нават) қатағонлар аслида аввал Самарқанд шаҳри яқинидаги Даҳбел деган жойда яшаганлар. Кейинчалик Ҳисор ва Дошнободга силжиганлар. Ҳатто қатағонлар Бекмуродхон (1698-1699) йиллар вафот этган) Кундуз, Кўлоб каби вилоятларга ҳукмронлик қилган. Кейинчалик Бекмурод хонни ўғли Маҳмудбий қатағон давом эттириб Бухоро хони Убайдуллахон билан Пашҳурдда қаттиқ жанг қилади (Валихонов, 1961).

Муҳаммад Солиҳ ўзининг "Субҳонқулинома" китобида ҳам 1640 йилларда қатағонлар Балх, Кундуз вилоятларида яшаганликларини ва жуда кўп тинч ўтирмайдиган доимо ҳокимият учун курашиб турадагин уруғ эканлиги ҳам қайд этилган.

Кундуз, Балх, Ҳисор вилоятларига қатағонлар 1628 йилги воқеадан жуда олдин келганлари бўлган. "Турсунхон воқеасидан" кейин келган қатағонлар ўз қариндошларини олдига кўчиб келган деган фикрлар ҳам мавжуддир.

Қатағон уруғи Эшимхоннинг 1628 йилги Тошкентдаги қирғинбарот урушидан кейин қозоқ элида бундай уруғ деярли йўқ. Аммо қангли ва Чанишқли уруғлари қатағонларни авлодлари дейилади. Балким, қатағонлар ўз уруғларини номини Турсунхон воқеасидан кейин яшириш учун қисман қангли, чанишқли уруғлар билан бирлашиб кетганлар.

Қатағонлар баъзи бир ривоятларида қирғизлар билан бир отадан тарқалган деб айтишади ва кўнғиротларнинг "Алпомиш" достонига ўхшаш, қирғизлардан "Манас"сида

Бошқа уруғу қатағон
Қирғиздан чигип ушул эл,
Баарида бир атадан
деб айтилади.

Рашидиддин қатағонлар қирғизлар этник оиласига кирган, деб ёзади.

С. М. Абрамхон қатағонлар қадимий қирғиз элатининг уруғларидан деб кўрсатади. Қатағонларни машҳур халқ қаҳрамони Кошой бўлган бўлиб, Тожикистонни Қаратегин вилоятида Кошон қишлоғи мавжуддир.

Албатта, халқлар ривоятлари маълум бир ҳақиқатга асосланади. Масалан, қирғиз ривоятларида Енисей (Энасой-Катта Сой) бўйларидан кетгандан кейин Қундуз шаҳри тилга олинади. Қизиғи шундаки, ўзбек қатағонлари билан қирғизлар уруғларининг 6 та оиласи бир-бирига мос келади: Қутчи, сакау, барак, қангли, таз, сари. Бундан қатағонлар қирғизлар элидан тарқалган деган гап келиб чиқмайди, аммо Марказий Осиё халқларининг кўпчилигини ота-боболари бир-бирини уруғдош бир ота бир онадан тарқалган десак ҳато қилмаймиз. Пайғамбарларимизни асарларида ҳам инсон ҳам одам-ота Момо-ҳаводан бино бўлган деган ҳикмат ҳақиқатдир.

Қатағон уруғидан машҳур тарихчи олим "Мусаххир ал билад" (мамлакатларнинг фатҳ этилиши) китобини муаллифи Муҳаммад Ибн Араб Муҳаммад қатағон бўлган. Айниқса 1628 йилги воқеани тўлиқ ёритган. Қирғиз халқининг анъанасига кўра айтиладики, Турсунхон қатағоннинг қизи қирғиз йигитига турмушга чиққан. бизнинг назаримизда, Турсунхон қатағон уруғидан бўлган ёки қариндош ва Турсунхонни отаси Жоним Султон бўлган. 1613-1614 йиллари Турсунхон Тошкент ва унинг атрофидаги вилоятларнинг ҳокимлигини зўрлик билан эгаллаган.

Мўғул хони Абдал Латифхоннинг онаси Турсунхоннинг синглиси бўлиб, ўз замонасининг энг ақлли аёлларидан бўлган (Султонов, 1982).

Шарофиддин Али Яздий ўзини Амир Темурни зафарли юришларига бағишлаган "Зафарнома" асарини машҳур ҳаттот Мулла Хўш Муҳаммад Ибн Тошмуҳаммад қатағон 1817 йилда кучирган Убайдуллохон (1702-1711) хукмронлик йилларида қатағон (катағон қабиласининг бошлиқларидан) 1706 йили Балҳда ҳокимиятни ўз қўлига бутунлай олди.

Албатта, қатағон уруғини таркиб топишида, айниқса Қундуз, Балҳ, Қўлоб, Ҳисор каби вилоятларда қирғизларни ҳам маълум бир ҳиссаси бор. Хулоса қилиб айтганда, қатағонлар қадимий туркий халқ бўлиб минг-минг йиллардан бери Марказий Осиё ерларида аввало кўчманчи қабила, кейинчалик эса ўртоқлашиб ҳар бир миллат билан сингишиб уйғунлашиб, ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, афғон, халқларини этник таркибига кириб кетган.

ҚАНҒЛИ

Қанглиларни уруғ иттифоқи бизнинг эрамиздан олдингиз II-асрда Соғдлар билан мувоффақиятли жанг қилиб кўпгина вилоятларни ўзларига бўйсиндирганлар. Кейинчалик қанглилар ғарбий турк коганатига ўтади ва XIII-XIV асрларда бирмунча сусаяди. Қангли уруғини иттифоқини ҳам Чингизхон ўзига бўйсиндирган.

Рашидиддиннинг қанғли сўзини, Абулғозихон айтганидек Ўғузхон тотарни жангда енгганда жўда кўп ўлжа қўлга тушди. Олиб кетишга кулук оз эди. Бир яхши чибар киши бўлган, у одам фикр қилиб арабани ясаган, ундан кўриб барча араба ясаб молларини юклаб қайтдилар. Араба юрганда

қиниқ-қиниқ қилиб овоз чиқаргани учун ясаган кишига Ўғузхон қаниқли деб ном қўйди. Барча қаниқли эли у кишининг фарзандларидир.

Ҳофиз Таниш Ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг "Шарофномайи шоҳи" китобида (1983) қанғли уруғи ҳақида шундай ривоят келтиради. Ўғузхон ўзини амаки акаси билан уришиб енггандан кейин жуда кўп молу-мулк ўлжага тушади. Бунга молу дунёни олиб кетиш учун бир киши арава ясайди. У кишидан тарқалган одамларни қанғли деб атайди, яъни "арава"чи ёки "аравакаш" маъносида бўлса керак. Проф. В. В. Решетовнинг (1959) фикрича қанғли сўзи хитойча "арава" маъносида "канг-канг" сўзидан олинган.

Г. Валихоновни (1961) қанғли уруғи Тубе-бийнинг ўғли Кочами авлодларидан тарқалгандир дейди.

Маълумотларга қараганда, (Пристов, Востров, Муқанов, 1968) Тубайни ўғли Уйсун ўғли Куелдер, Мекрен, Майқи, Кочам, Куёлдор ўғли Катоғон (Чанишкли) Мекрен ўғли Жалойир, Майни ўғли Абак, Кочамни ўғли Қанғли. Аммо жузларнинг шажарасида қанғли уруғи Майкини ўғли деб берилган.

Эрамиздан олдинги III-II-асрларда қанғли уруғи Сирдарё бўйларида жуда катта давлатни ташкил этган. В. В. Бартольднинг ёзишича уйсунларни ғарбида яшовчи турк қабилаларини қанғли деб атаганлар. Хитой маълумотларига асосан уйсунларнинг қадимий мамлакати канцзюй (кангюй) бўлиб, қанғли сўзи ўшандан олинган деган фикрлар бордир.

Ўрта асрларда қанғлилар Рашидиддин ва Абулғози Баҳодирхонни Кузеевни маълумотлари бўйича кўп халқларни оила-уруғларининг ҳосил бўлишида қанғли уруғи катта роль ўйнаган. Масалан: ўзбекларда қанғли уруғи алоҳида, қозоқларда катта жузни ҳосил бўлишида, қрим ва нуғой тотарларида алоҳида, қорақалпоқларда қанғли қипчоқ уруғининг таркибида, қирғизларда қанғли уруғи ичкилик гуруҳини ташкил этади.

Қанғли уруғи иттифоқининг пайдо бўлишида икки хил қараш мавжуд: кўпчилик олимлар қанғли уруғининг иттифоқи XI-XII-асрларда Орол бўйи даштларида пегеног-ўғизлар асосида пайдо бўлган дейишади. Бунда қанғли сўзи печеногларни қадимий номига, яъни "қангар" сўзига яқинлашади. Иккинчи фикр қанғли иттифоқининг ҳосил бўлишида қипчоқларнинг роли катта деб фикрлашадилар. Айниқса 1220 йили Чингизхонга қарши курашишда Муҳаммад Хоразмшоҳнинг армияси сафида 90 минг қанғлилар бор эди. Натижада қанғли билан қипчоқларнинг ўзаро яқинлашуви асосида қанғли қипчоқ иттифоқи вужудга келади. Қанғли уруғини ўзбекларда, бошқирдларда тамғаси ва, қозоқларда, нуғайларда, кўринишида бўлади (Кузеев, 1974). Қипчоқларни кўринишидаги тамғаси печеног, ва қанғли уруғларидан келиб чиққанлигини кўрсатади.

Бизнингча ҳар иккала келтирилган ривоятда ҳам арава ясаш устида гап бормоқда. Қиниқли ва қанғли сўзларининг маъноси бир-бирига яқин бўлса керак.

Қанғли уруғи қадимдан Сирдарё бўйларида яшаган бўлиши керак, чунки Хоразм подшоси Муҳаммад Алоуддин Хоразмшоҳни хотини Туркан-хотун шу уруғдан бўлиб, Султон Жалолиддиннинг онасидир.

Сурхондарё вилоятида ҳам қанғли уруғи халқлари яшаган. Аммо кам сонли бўлганлиги учун бошқа уруғлар билан сингишиб кетган (Кармишев, 1970).

Соҳибқирон Амир Темур Сирдарё бўйларида қанғли уруғини учратади ва Тўхтамишхонга қарши юриш қилганда қанғли уруғидан аскарлари бўлган.

Қанғли уруғи кўпгина миллатларнинг (ўзбек, қозоқ, бошқирд-қорақалпоқ, қирғиз) этник таркибига кириб уйғунлашиб ҳозирги Марказий Осиё мамлакатларининг кўпида қанғли уруғи халқларини учратиш мумкин.

Қанғли уруғи ҳозирги пайтда кўпроқ Тошкент шаҳри, Тошкент вилояти, Сирдарё бўйларида, Самарқанд ва Бухоро, Қорақалпоқ, Бошқирдистон, Целиноград, Кукчетов вилоятларида истиқомат қилади. Ҳатто, ҳозирги қадар Зомин туманида "Қанғли" номида қишлоқ мавжуд бўлиб, асосан шу уруғга мансуб кишилар яшайди.

Самарқанд вилоятидаги қанғлилар қуйидаги 4 та бўлакка (уруғга) бўлинадилар: Тароқли, Болғали, Ирғоқли ва Жомтамғали (Дониёров, 1968).Қанғли уруғининг тамғаси (алиф) ҳарфи (арабча) кўринишида бўлиб қозоқларнинг катта жуз уруғи тамғасига ўхшайди. Албатта, қозоқ, қирғиз, нуғай, қанғлиларининг тамғаларида озми-кўпми бир-биридан фарқи бор.

Қанғли уруғи печеног-ўғизларнинг ва қипчоқларнинг тамғасини олган бўлса керак (Кузеев, 1974), чунки печеногларни қадимий номи қанғар бўлиб, манбаларда қанғли уруғи номи шундан олинган бўлса керак деган таҳмин мавжуд. Худди шундай Баяут (баут, баят) ҳам печеног-ўғизларни Дашти-қипчоқдаги қадимий номи бўлиб ҳисобланади.

БАРЛОС

Туманахон (Туманойхон) нирун уруғига жуда кўп йиллар подшоҳлик қилган бўлиб, 9 та ўғли бор эди. Туманахоннинг бу ўғилларидан уруғлар пайдо бўлди. Шу ўғиллардан Қобул ва Кочули номли иккитаси эгизак эди. Шарофиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" китобида ёзишича, тунлардан бирида Кочули туш кўриб, акаси Қабулхоннинг қўйнидан бирин-кетин юлдуз учиб чиқиб, бироз чақнаб тургач сўнади. Аммо тўртинчи юлдуз чақнаб, бутун оламни ёритиб, бир нечта юлдуздан бир неча порлоқ юлдулар пайдо бўлади. Кочули ўз туши ҳақида бироз ўйлаб туради ва яна уйқуга кетади.

Кочули уйқусида туш кўриб, ўзининг қўйнидан бир нечта юлдуз учиб чиқиб сўнади, аммо саккизинчи юлдуз бутун дунёга нур-зиё таратиб турарди ва бир нечта кичик юлдузлар ажралиб чиқиб ҳар қайсиси бир ўлкани ёритади. Кочули ўз тушини отаси ва акаси Қабулга айтиб беради. Отаси Туманойхон туш таъбирини қуйидагича шарҳлайди: "Биринчи тушнинг таъбири шулдирким, Қобул — (авлоди)дан бирин-кетин уч шахзода хонлик тахтида ҳукм сургайлар. Бироқ уларнинг ортидан тўртинчисида бир подшоҳ дунёга келади ва оламдаги мамлакатларни эгаллайди (яъни Чингизхон ҳақида гап боради). Ундан фарзандлар туғилади ва у узоқ яқин ерларни уларга бўлиб беради ҳамда ҳар бирини бир мамлакатга хон қилиб тайинлайди". Иккинчи тушнинг таъбирини

Қочулига айтадики: "Сенинг авлодингдан 7 киши подшога воситачилик қилгай, аммо саккизинчи жаҳонгирлик қилгай ва кўп мамлакатларга подшоҳ бўлгай, ҳамда кўп фарзандлар дунёга келиб, ҳар бири подшоҳ вориси ёки ҳукмдори бўлгай".

Қобул ва Қочули отаси олдида: "Хонлик тахти Қобулхонга бўлсин, Шамсир ва ҳукм юритиш ва Қочулига берилсин" — деб бир-бирларига сўз берадилар. Улар "Биз фарзандларимизга ҳам васият қиламиз, улар ҳам авлоддан-авлодга ушбу қоидага амал қилиб борсинлар", — дедилар. Бу қарорни уйғур ёзувида битиб қўйдилар. Иккаласи ҳасм имзо чекди ва отаси Туманойхон ўзининг ол тамғасини босди ва уни хон хазинасига топширди. Шундан бошлаб Қочулини ўғлига Эрдамчи — "барлос" лақаби берилди. "Барлос" унвони бўлиб, шундан бошлаб Эрдамчи барлос уруғини "барлослар" номи билан юритдилар. Барлос уруғи Амир Темурнинг бешинчи бобоси Қорачор нўён даврида жуда ҳам машҳур бўлди. Чингизхон подшоҳлик даврида ўғли Чиғатойхонга Мовароуннаҳр ва шарқий Туркистоннинг кўп ерларини ажратиб бериб, мамлакат ва сипоҳ билан биргаликда ўз амакиваччаси Қорачор-нўён (хўжайн) ва (бош-қош бўлиб туришни) кўп тайинлади. Қорачор-нўён кенгашисиз ва розилигисиз Чиғатойхон ҳеч бир ишга қўл урмас эди. Чиғатойхон овга, хурсандчиликка жуда ишқибоз, шунинг учун бутун мамлакат ишларини Қорачор-нўён бошқариб борар эди.

Чингизхон вафот этгандан (1227 й) кейин ўрнига ўлтирган ўғли Ўқтойхон, Чиғатойхонни саломатлиги оғирлашгач, хон болаларини унга топширди. Қорачор-нўён хонни тахтдан тушириш ва хон қилиб кўтариш каби ишларни ҳам маслаҳатлашиб амалга оширар эди. Бу уддабурон нўён 89 йил умр кўриб 1254 йили вафот этди.

Қорачор-нўёндан жуда кўп фарзандлар (жами 19 та ўғил) қолиб, ҳар бири Турон ва Эронда ҳокимлик қилдилар.

Барлос уруғидан амир Тўғачар-нўён (Чингизхоннинг куёви, Қорачор-нўённи укаси) Чингизхоннинг Мовароуннаҳрга, Афғонистон, эронга қилган юришида асосий қўмондокларидан бири эди.

Ҳозир китоб (Кеш), Шаҳрисабз, ерлари Қорачор-нўён суюрғал (тортиқ, инъом) қилинган бўлиб, манбаларда ёзилишича, Қорачор-нўённи ўғли Ийжил баҳодир ўғли Илангизни Кеш вилоятига ташлаб, ўзи Эрон ва Озарбайжон тарафга Тўкадар-ўғул қошига кетади.

Кешга ёки Қашқадарё вилоятига Илангиз-баҳодирдан ҳам олдин Қорачор-нўён авлодлари келган бўлиши мумкин.

Барлослар уруғи ўша вақтларда фақат Кеш вилоятида, шунингдек, Қарши, Муборак, Занжир сарой, шаҳари атрофларида яшаб келган. Амир Жоку бинни, Муборак бинни, Тўғон бинни, Қодон бинни, Ширгай бинни, Қорачор-нўён маълумки, Муборак шаҳри атрофларида яшаган. Балким Муборак шаҳрининг номи Амир Жоку барлосни отаси амир Муборак ёки Чиғатой улусининг хони Муборакхон ибн Қора-Хулогу билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Барлос уруғи жанговор, мард, чечан, уддабурон, хушбичим одамлар бўлган. Бунга ёрқин мисол қилиб Суғу-чечан, Қорачор-хўжайн, Амир Темур, Амир Жоку ва бошқаларни мисол келтириш мумкин.

Амир Темур 1370 йили Балхдан Амир Хусайн устидан ғалаба қозониб Мовароуннаҳр амири бўлиб қайтгандан кейин, давлатни тузиш ҳамда мустаҳкамлашда барлос уруғининг йигитларидан махсус гвардия тузади.

Барлос қабиласидан чиққан Ҳожи Барлос муғулларнинг 150 йиллик Мовароуннаҳрда ҳукмронлиги давомида Чингизхон авлодлари салтанатига қарши чиқиб, вақтинча бўлса ҳам ғалаба қозониб, Кеш-Қарши вилоятларига ҳукмронлик қилганлардан биридир. Ҳожи Барлос Қорачор нўённи Тангу-Манғу ўғлидан тарқалган авлодидир. Ҳожи Барлос Амир Темур билан узоқ амакиваччa бўлган.

Барлос уруғи Қорачор-нўён ва айниқса Амир Темур даврига келиб жуда кўп виялотларга, мамлакатларга тарқалди. Чунки бу даврда Барлос қабиласи уруғларига маълум бир имтиёзлар берилган эди.

Натижада Амир Темур, Шохруҳ, Абусайид, Ҳусайн Байқаро, Муҳаммад Заҳириддин Бобур замонларида барлос уруғи Амударёнинг ўнг қирғоғидан ўтиб Хуросон, Афғонистон, Эрон, Ироқ, Хиндистон, Покистон каби мамлакатларга кенг ёйилди.

Барлослар Амир Темур ва темурийлар даврида Хиндистонга бориб қолганлари ҳозир ҳам Агра, Деҳли шаҳарларининг атрофларида бир неча ўн минглаб кишилар яшайди.

Сурхондарё вилоятининг Сариосиё, Тожикистон республикасининг Хисор вилоятларига барлосларнинг бориб қолишини XVI-аср бошларида Мовароуннаҳрни забт этган Шайбонихон билан боғлайдилар.

Сурхондарё вилоятининг Сариосиё туманидаги барлослар ҳам маълум бир имтиёзларга эга бўлиб, мардикорга олинмаганлар. Ҳатто барлослар меҳмон бўлганда қўй гўштининг ямбаш (жомбош) эти қўйилган. Хисордаги барлослар ўзларининг авлодлари Шаҳрисабздир, Самарқанддан ўзбекларнинг (Шайбонийхонни ўзбеклар дейишади) сиқуви натижасида 500 йиллар олдин келиб қолганлигини айтишади.

Сурхондарё вилояти Чингизхон авлодларига қарши курашишда бир паноҳ жой бўлиб, ҳар қачон чингизийлар ҳужумидан енгилган, қўнғиротлар, барлослар, қоратоғда, Дашнободда, Хисорда жон сақлаганлар.

Б. Х. Кармишеванинг (1976) ёзишича, барлосларнинг боболари Хисордан ўзларини асл ватанлари юқори Тарағай қишлоғига XIX асрни бошларида кўчиб келганлар дейишади. Уларнинг юқори Тарағай қишлоғига кўчиб келишга асосий сабаб ерни ишлов берадиган жойларда (қўйи Тарағай қишлоғида) Кенегас уруғини киянни ва читют қабилалари жойлашганлигидир. XVIII -асрнинг ўрталарида Бухоро ҳукмдори манғит Муҳаммад Раҳим замонида Хисордан 20000 барлослар Самарқанд ва Шаҳрисабзга зўрлик билан кўчиб келтирилган (Кармишева, 1976). Бундан ташқари барлослар Зарафшон, Сангзор водийларида ҳам жойлашганлар. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари ҳамда Тожикистоннинг Регар туманларида барлослар қабиласининг иккита: олтибачча ва калхофизиуруғи яшайди. Олтибачча уруғининг келиб чиқиши олтита ака-укадан тарқалган бўлиб, каттаси Толибачча кичиги олтибачча бўлиб, қолганлари Қозибачча, Пўлатбачча, Ахсақбачча, Негматбаччалардир. Бошқа бир маълумотларга қараганда барлослар еттита ўғилдан

тарқалгандир: улар Толибачча, Ниязбачча, Качалбачча, Шербачча, Негматбачча ва Олтибачча (Шашбачча бўлиб, Қозибаччадан уруғ қолмаган. Ҳозирги Регар туманида яшовчи барлослар ўзларини Толибачча авлодидан деб биладилар. Соҳибқирон Амир Темурни Олтибачча авлодидан келиб чиққан деб тахмин қилишади. Б. Х. Кармишева (1976) берган маълумотларига қараганда: "Улар Амир Темур Мир Амир, Қорачор Мир Жамол, Мир Сайид-Камол, Мир Сайид Муҳаммад Мир Аҳмад Суфи Нуржон, Сўфи Миржон — Махманазар дир. Олтибачча уруғининг ҳаммаси пирдош бўлган. Эшонлари Хўжандлик бўлиб, 1886 йилда Тарағай дарасида туғилган Самат Қодиров қуйидаги эшонларнинг номларини келтиради: (Хўжа бу динни тарқатувчи араблар маҳаллий хотин-қизларга уйланганда пайдо бўлган фарзандлар). Хўжа Жаҳон, Пошша Хўжа, Дониёр Хўжа, Муса Хўжа ва бошқалар. Бу эшонлар Қашқадарё, Хисор, Регар, ҳатто Бадахшон ва Афғонистондаги барлослардан ҳам назр йиққанлар.

Калхофизи Негматбачча наслидан тарқалгандир. Ривоятларга кўра Колхофизи юқори Тарағай даражасида яшаган бўлиб, кунларнинг бирида Негматбаччанинг ҳомиладор хотини отда дарёдан кечиб ўтаётганда сув оқизиб кета бошлайди. Шунда Негматбачча, у агар отда сувдан омон-эсон ўтиб олса мен туғилган болани эшонга назр қиламан деб ўйлайди. Сувдан омон-эсон ўтиб олади, бола туғилади. Негматбачча ваъдасига мувофиқ Самарқандлик эшонга болани назр қилади. Бола кал бўлади, аммо ашулани яхши айтади, шунинг учун уни Калхофиз деб айтишади. Ана шундан тарқалган авлодни Калхофизи деб айтишади. Маълумки, Мовароуннаҳрда ва Ҳисор вилоятларида Жете ёки Жатта бўлиши мумкин, яъни мўғуллар яшайди. Барлосларга маълум бир имтиёзлар берилганлиги учун ҳозирги барлослар орасида муғул, тожик ва Мовароуннаҳрда яшовчи турк қабилалари ҳам ўзларини биз барлослар уруғиданмиз деб эҳтимол қилиб юрувчилари ҳам бордир.

Барлослар уруғидан доимо улуғ амирлар етишиб чиққан бўлиб, Чингизхон ва унинг авлодлари даврида улар бош амир вазифасини бажариб келганлар.

ҚОРЛУҚ

Хафиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг "Шарафнома-ий шохи" китобида ёзишича, Ўғузхон Гур ва Гуржистонга (ҳозирги Афғонистонни ва Эронни Себзавар, Ҳирот, Бамиан, Маймана шаҳарлари оралигида) қилган юришларидан ўз юртига қайтаётганда баланд қорли тоғга келганда ҳеч ким ортда қолмасин деб буйруқ беради. Аммо ҳозирги қорлуклар қабиласи қорда қолиб кетади. Натижада Ўғузхон буларни қорлуклар деб атайди. Улар эса шу қор босган жойда қолиб кетадилар. Ўша қолган жойларни Сави ёки Заве (саве) бўлиб Теҳрон шаҳрининг Жанубий-Ғарбида жойлашган. Абулғозихоннинг "Шажарайи турк" китобида ёзишича, Қорлуқ эли Мўғулистондаги берк тоғларининг ичида юрт қилиб ўлтирганлар.

Чингизхон мўғул элларини бирлаштирганда Барлос Кубилай нўённи элчи қилиб, Қорлуқ элига менга итоат қилинг деб юборган. Ўша пайтда Қорлуқ элининг подшоси Арслонхон Кубилай нўёнга қўшилиб, ўзининг

қизини бош қилиб, кўп пешкашлар билан келиб, хонни кўрди. У Чингизхонга онт ичиб айтди, то ўлгунча бандаликдан бўйнимни товламайман, деб. Хон ҳам ўз жамоасидан бир қиз бериб, Арслонхонга Чингизхон айтдики, буни нечук Арслонхон дейдилар. Шу кундан бошлаб Арслон Сайрак, десинлар. (Мўғулча тожик сайрак демакдир).

Турк қабилалари орасида албатта қорлуқликлар Ўрта Осиёдаги энг қадимги халқлардан бири бўлиб ҳисобланади. Қорлуқликларни Амударёнинг чап соҳилида яшаган ва яшаб келаётганлиги учун 1926 йили В. В. Бартольд Тохаристон (ҳозирги Афғонистоннинг Балх , Қундуз, Қобул, Бамиан ва Маймана вилоятлари ўртасида жойлашган) қорлуқларнинг авлодлари деб кўрсатади. Қорлуқлар Амударё бўйларида, хусусан Бадахшонда яшаётганлиги ҳақида, ҳатто араб истилочилари еттинчи асрларда маълумот берганлар.

Ҳозирги пайтда Афғонистонда, шимолий-ғарбий Хиндистонда яшаётган қорлуқликлар қадимий турк қорлуқларининг авлодларидир.

Г. М. Маллицкий ҳозирги қорлуқлар Қорахонийлар даврида яшаган турк қабилаларидир. Ҳисордаги ва Тоғчиён қорлуқлари ҳам ўзларини Бухоро ва Қоракўлдан келган қорлуқлар дейишади.

Ривоятларга қараганда қандайдир бир Мир Достон қорлуқ Боғдоддан Бухорога келиб кейинчалик Самарқандга жойлашган. Бир неча валоддан кейин Мир Достон қорлуқнинг авлодлари Ўратепани Шимолий томонидаги Нижони мавзусида жойлашиб кўпайишган. Ана шу авлоддан Ўтабадал исмли шахс ўзининг мол-мулки билан тоғдан ошиб Ҳисорга келган, бошқа бир ривоятда Ҳожга бораман деб келиб қолган деган ҳикоятлар мавжуддир.

Қорлуқлар шарқий Бухорода қадим-қадимдан яшаб келадилар. Қорлуқларнинг катта қисми Ҳисор тоғининг жанубий ён бағрида бўлиб, Тожикистоннинг жанубий томонидаги қорлуқлардан фарқли ўлароқ турк-қорлуқлари деб аталади.

Турк-қорлуқлари яшаётган ҳудудида қараб бир неча гуруҳларга бўлинади. Кофирнигон дарёсининг юқори қисмидаги турк қорлуқларини рамити деб атайдилар.

Ромит қорлуқлари ўзларини олакўзи оиласига мансуб деб биладилар. Ворзаб дарёсининг ўнг томонидаги қорлуқлар ўзларини Ворзаби деб биладилар. Регар тумани ҳудудида яшайдиган қорлуқликлар каллук-регари деб номланади. Вахш, Яван, Нурек дарёси бўйларидаги қорлуқларни ҳам ҳисори-қорлуқлар деб аташади.

Жанубий Тожикистон қорлуқларини қаллуқ-мардум дейишади. (Мардум тожикча сўз бўлиб, "халқ" демакдир. Бу қорлуқликлар ўзларининг жанубий томонида яшаган қабиладошларини — "галча-қарлуқ", яъни тоғли-қорлуқ деб аташади.

Илгари Болжувон беклигида яшаганларни Болжувон қорлуқлари деб аташган. Тожикистоннинг Калликобод қишлоғида яшайдиганларида қуйидаги оилалар мавжуд: альп, алижон, қоракўк, гора, абульхайр, шаан, кутитешик, тиллакул, шаугард, холиавлод ва қочпай. Бу оилада альп оиласи энг қадимийси ва каттаси бўлиб, улар қуйидагича бўлинган: одина-тожик, махматкул, ғози, дуғлат-хунук ва чиғатой-қорлуқ.

Тожикистоннинг Жунгар водийсидаги Бобур мавзесида қорлуқларнинг Байали авлоди, Куат авлоди, Шогард, Ҳоли авлоди ва Қочпай авлодлари жойлашган.

Явон водийсининг Лавак қишлоғида қорлуқларни иккига ажралган Кушчакмон, Девгашма қисмини бир томонида чора авлоди иккинчи томонида чаппа авлодлари яшайди. Тарихда Балжувон беклигида қорлуқлар оиласи: ғараз, ярбек, аннабай ва жомчи гуруҳларига бўлинган.

Тожикистоннинг қорлуқлардан Бешариқлик қорлуқликлар тожик ва ўзбеклар билан ёнма-ён яшаб келганлар. Нонжемас қишлоғининг қорлуқлари тожиклар билан биргаликда ўзбекларнинг семиз, кесамир ва қатағон уруғлари билан ёнма-ён яшаб келганлар.

Афғонистондан чиққан қорлуқликлар Тожикистонни Жигли, Саричашма дарёлари бўйларида қатағонлар ва ўзбек тилида гаплашувчи араблар, тожиклар билан ёнма-ён яшаб келганлар.

Бошқа бир ривоятга қараганда Утабадал Ромийлар ҳукмдори Шога асирга тушган ва Шо Ромит ўз паноҳига олиб қўйчилик билан шуғулланиб, кофирниган ва Иляк дарёларининг бўйларида боқиб, Явроз қишлоғида қишлаган. Кунлардан бирида Ўра-тепадан иккита савдогар Утабадални кўриб "сени ватанингда ахтариб юрибди, сен бу ерда экансан" деб қичқиради. Натижада бу икки савдогар ватанингга қайтгин деб насиҳат беради. Аммо Утабадал Шоми-шарифга (Сирияга) қайтаман деб кўнмайди. Ромитлар ҳукмдори Шо Утабадални тожик-эшон қизига уйлантиради ва кейинчалик иккита Ўра-тепалик савдогарлар ҳам яшаб, кўпайиб Ҳисор водийсида жуда кўп қишлоқларда (Чинор, Деҳинов, Лянгар, Оқжар, Ширканд, Тошкапак ва Тоғчиён бўлиб Денов беклиги чегараларигача) яшаб келганлар.

Шуниси қизикки, турк-қорлуқларга ишонлар Самарқанддан, Ўра-тепадан келганлар, Ўра тепада лолаки уруғи мавжуд бўлиб бу уруғ Тоғчитён турк-қорлуқлар оиласида учрайди.

Бошқа бир ривоятларга қараганда, Чингизхон даврида Ботирхон бошчилигида қорлуқликлар Самарқанддан қочиб, бир қисми Ҳисор водийсига, бошқа қисми Бадахшон водийсига кўчиб келганлар. Шу юқоридаги ривоятлардан кўриниб турибдики, қорлуқликлар 1,5-2 минг йиллар давомида фақатгина Мовароуннаҳр ва Бадахшоннинг бир мавзесидан бошқасига кўчиб юриб шу ўлканинг қадимий халқлари бўлиб қолганлар.

Сурхондарё вилоятининг кичик Вахшивор мавзесида ушорлар, ургуликлар ва тоғчилардан ташқари Миянқалъадан (Навоий вилояти; Маркази, Кармана ёки ҳозирги Навоий шаҳри) келган қорлуқликлар ҳам яшайди. Бу қорлуқликларни каллар ҳам деб юритадилар.

Қишда ва баҳорда оппоқ қорлар билан ўралган тоғлардан оқиб тушадиган Ҳалқаяр дарёсининг тоғдан водийга оқиб тушадиган жойида гўзал табиатни, хушманзара бўлган катта манзилни Қорлуқ қишлоғи деб атайдилар. Бу жойда яшаган аҳолини ипак-қорлуқлар деб юритилади. Ҳалқаяр дарёсини кўпинча Хўжаипак деб ҳам номланади.

Қорлуқларни ёзда дам оладиган ва чорвачилик, деҳқончилик учун қулай жой ана шу Ҳисор тоғларини ёнбағирлари бўлган.

Сурхондарё вилоятининг Олтинсой, Денов, Шўрчи районларида ҳамда ана шу туманлардан келган қорлуқликлар Термиз шаҳрида ҳам яшайдилар.

Ҳозирги пайтда қорлуқликларни Сурхондарё вилоятида жипс жойлашган макони Олтинсой туманининг ҳудудларидир.

Сурхондарёни Шаргундарё, Тўпаланг дарёси ҳавзаларида яшайдиган қорлуқлар Тоғчиён каллуглар номи билан юритилади. Тоғчиён каллуғларга: Лолаки, Мозорчопти, Султонмаҳмуд, Қораясоқ, Қорабуюн, Пирмаҳмуди ва аджирғони оилалари кириб 500 уйли каллуклар деб ҳам юритилган.

ЖАЛАЙИР

Кўп олимлар (Рашидиддин, 1952; Маҳмуд Қошғарий, 1987; Жувойний) жалайирлар XIII асрларда мўғулча гаплашган бўлсалар керак деб таҳмин қилишади.

Ибн Арабшоҳ ёзадики, Мовароуннаҳрда асосий тўртта қабилалардан Жалайирлар биридир.

Ўзбек улусида жалайирлар "болғали" қабиласи номида кўп учрайди. Жалайир уруғи қуйидагича бўлинади: қозоқ, ўзбек, қорақалпоқларда асосан: жалайир ўғиллари Сирманак, Чуманак. Сирманакни ўғиллари: Ариқтиним, Бойчиғир, Қайчили, Ойириш, Болғали, Кучук. Чуманакни ўғиллари: Қорачопон, Андас, Кальпе, Мирза, Урақий, Сипатой, Оқбиюм бўғинлари мавжуд.

Жалайир уруғини тамғаси: ёки ва кўринишида бўлади (Востров, Муқанов, 1968).

Рашидиддин жалайир қабиласини 10 та бўлакка бўлади: Жот (ёт, бегона); тўқаровун, қўниқсовут, қўмсовут (қумсовут), уёт (ўёт), нипкон, қўрқин (кўркин), тўлангит, тури (тўри), шанқутлар.

Абулғозихоннинг (1992) ёзишларига қараганда, Жалайир халқи жуда кўп уруғларга бўлинган бўлиб, Мўғулистон томонда Утан деган ерда яшаб келганлар.

Жалайирнинг асли суяги Дарлагин уруғидан бўлиб, Дарлагин эса Нукуз авлодидир: ривоятларга қараганда жалайирликлар кўп халқ бўлганликлари учун Хитой ва мўғул халқи (Чингизхоннинг боболари) билан ҳам доимо ўтлоқ-яйлов талашиб келганлар. Ана шундай мунозаралардан бирида хитойликлар жалайирликларни бир жамоасини қириб, кўп ўлжа ва одамларини асир олиб кетади. Таланган жалайир ҳалқи саҳро пиёзининг тагини қазиб истиқомат қилишар эди. Дутумнанхон (Чингизхонни еттиламчи бобоси) ўғлонлари қаллиқ ўйнаш учун кетаётганда бир жойда от чопиб ўтадилар. Аммо бу жойга кейинчалик жалайирликлар чуқур қозиб қуядилар, чунки улар бу ердан пиёз қозиб олар эди. Барча чуқур қазиган жалайирликлардан беш юз кишини хайдаб келиб қул қилиб бердилар. Шундан бошлаб бу жалайирликлар биз мўғул қаён уғлонларимиз деб ўзларини атай бошладилар. Аммо Чингизхон даврида жалайирликлардан жуда кўп амирлар, беклар етишиб чиқдилар.

Жалайир уруғи ўзбекларда, қозоқларда, қорақалпоқларда, қирғизларда, бурятларда учрайди.

Амир Темур замонасида ҳам жалайирликлар уруғидан улуғ амирлар бўлиб, 1370 йили Балхда Амир Темурни Мовароуннаҳрни ҳукмдори деб сайид Барака пирлари ва кўп амирлар томонидан жумладан, жалайир уруғидан Амир Сарбуғо ҳам қатнашиб оқ кигизга ўтирғизиб, фатво бериб кўтарилишида иштирок этган.

Амир Боязид жалайир Хўжандни мустақил бошқарган. Озарбайжонни айрим вилоятларида жалайирликлар 1336-1411 йиллар ҳукмронлик қилади.

Жалайирликлар узоқ вақт Ироқни бошқаради. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон республикасининг Сурхондарё вилоятида (Сурхондарёни ўнг томонида) жалайирликлар яшайдиган қишлоқ бор. Термиз шаҳрига яқин жойда жалайир тепалигини ҳаробалари мавжуд. Тошкент вилоятида ҳам жалайирликлар яшаб келади.

Ҳозирги пайтда жалайир уруғига мансуб ҳалқларни Ўзбекистонда, Қорақалпоғистонда, Қозоғистоннинг Балхаш, Олатов ва Ил дарёси бўйларида учратиш мумкин. Ироқда, Мисрда, Афғонистон, Озарбайжонда бўлган кам сонли жалайирлар ерли ҳалқ билан сингишиб, этник гуруҳи билан аралашиб уйғунлашиб кетганлар.

НАЙМАНЛАР

Найман уруғи энг қадимги туркий ҳалқлардан бири бўлиб, Абулғози Баҳодирхоннинг ёзишича бу уруғдан Карқиш отли подшоҳлар бўлган. Кейинчалик иниси Айнат мамлакатга подшоҳлик қилган.

Чингизхон замонасида найманларнинг подшоҳини Таянхон дер эди ва унинг ўғли бор эди. Кучлик отлиқ. Улар Қорақурум деган мавзеда ўлтирар эдилар.

Найман уруғига мансуб кишиларнинг ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида учратиш мумкин. Улар кўпроқ Самарқанд (Пастдарғом, Нарпай), Қашқадарё, Сурхондарё, Сирдарё, Фарғона водийси, Хоразм ва Қорақалпоғистонда истиқомат қиладилар.

Найман уруғига мансуб ҳалқлар, Тожикистон, Қозоғистон, Бошқирдистон, Олтой, Нуғай ва Мўғулистон худудларида ҳам яшайдилар.

Нарпай туманидаги найманларнинг шевасини ўрганган Мухтор Валиев қуйидаги оилага (отага) бўлади: пўлатчи, улус, зарман, кичкилдик, чимбой, қора найман, захнайман. Дониёровнинг фикрича, 1966 йилда Аллаберган ўғли Сайид Бобонинг сўзи бўйича қуйидагича бўлинади: ос найман, оччили найман, катанли найман, вақимли найман, буйрак найман, турғоқ найман, уйшун найманларга бўлинади (Дониёров, 1968).

Қозоқ найманлари асосан Иртиш дарёсининг юқори қисмида, ғарбий Олтойда: Павлодар, Акмолинск вилоятларида ҳам яшайдилар. Найман уруғининг келиб чиқиши ҳақида икки хил фикр бор: биринчиси найманлар мўғуллардан келиб чиққан, чунки "найман" сўзи мўғулча бўлиб, "саккиз"; яъни саккиз отанинг ёки саккиз уруғнинг иттифоқи деган маънони англатади.

Рашидиддин ўзининг "Йилномалар" тўпламида кўрсатадики, найманлар тили феодал давлатида туркий бўлган ва давлат бошлиқлари, уруғ бошлиқларини исмлари ҳам туркий бўлган: Бука-хон, Той-бука, Буйрук-хон, Кучлик-хон ва ҳакозолар.

Рашидиддиннинг ёзишича, найманларнинг ва бошқа туркий уруғларнинг мўғул деб юритилишига кўп вақт блмаган. Бу мўғуллар империяси даврида келиб чиққан. Найманларни мўғуллардан келиб чиққан деб юритилиши этник маънода эмас, сиёсий маънода ишлатилган.

Бизнинг фикримизча, ҳам Рашидиддин тўғри фикрни айтади. Масалан, Чиғатойхон даврида бутун Мовароуннаҳрда қанча уруғ кўп бўлишдан қатъий назар, Чиғатой улуси ёки ҳозир ҳам Чиғатой уруғимиз деб юритишади.

Қадимги турк тилида найман сўзи "секизуғузлар" деган маънони билдиради. (Муқонов, 1974). Найман сўзи X асрнинг ўрталарида учрайди, яъни мўғул киданлари "секиз-уғузларни қисқартириб "саккиз-найман" деб ўзларича муғул тилида ном берган бўлса керак.

Рашидиддин ҳам найманлар қадимий туркий халқ бўлиб, биринчи ҳукмдорлари Наркиш-таян ва Эниат-хон. Найманларни кучли, мустақил давлат бўлганидан қирғизларни жангда енгиб, Иртиш дарёси томонга Орхон водийсидан жўнатиб юбордилар.

XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида найманларга Инанг-Билга-Бука-хон ҳукмронлик қилади ва ҳозир ҳам уйғурлар бу хонни ҳурмат билан тилга оладилар.

Найманлар давлати Таянхон даврида инқирозга учрай бошлайди. Таянхон билан унинг кичик иниси Буйрук-хон ўртасидагикелишмовчилиқдан Чингизхон усталик билан фойдаланиб, аввало ўтлоқ — яйлов учун бир-бирлари билан доимо мунозара қилиб юрган ва керайитларни ҳукмдори Он-хон ва найманлар ҳукмдори Таянхон ўртасидаги можорада Он-хонни ўзига оғдириб, Улунғур кўли ёқасида Буйрук-хонга (1198—1199 й). қақшатқич зарба беради.

1201 йили эса яна Буйрук-хонни Чингизон тор-мор келтиради. 1218 йили Чингизхон найманлар давлатини батамом барбод қилади. Натижада Чингихон ва Чингизий хонлар даврида найманлар, бир мустақил давлат бўлиб бирика олмайдилар.

Найманларнинг Чингизхон томонидан тор-мор қилиниши, уларнинг ғарбга, Ўрта Осиё ерларига, Қозоғистон ҳудудларига кўчиб кетишларига сабаб бўлади. Қолган қисми Чингизхон армияси сафида Ўрта Осиё, Афғонистон ва бошқа мамлакатлар ҳалқлари билан уйғунлашиб кетади.

Найманлар Олатау, Зайан, Улутау, Балхаш, Алакул, Туркистон, Сирдарё бўєларига жойлашдилар. Айниқса ўзбеклар давлатининг Абулхаєрхон томонидан ташкил бўлгандан кейин найманлар Иртиш дарёсининг юқори оқими томон ҳам жойлашдилар. Найманлар Ўзбекистон республикаси ҳудудига Сирдарё бўйларига XIII—XIV асрларда Чингизхон, Абулхайрихон Шайбонихон ва Жунгарларнинг (Ойрот давлатининг) ҳукмронлик йиллари келиб, ўзбек миллатининг этник таркиб топишида катта роль ўйнайди.

Қозоқ найманларининг шажарасини (Восторов, Муқанов, 1974) қуйидагича беради: найман авлоди Эль-ота, Суғуриш ота Эль отани Суғуриш авлоди Кельбука, Кетбуқа, Келбуқани ўғли Болтали, Кнтбуқанинг Боғанали Суғуришнинг авлоди Сорижумарт, Терейтамғали,

Сорижумартнинг авлоди Кўк жарли, Қоратоє, Буралар бўлиб, Найманни бўндан ташқари авлодлари Қоракерей, Матай, Садир, Тўртулдир.

Қадимги хамонларда Букахон туркий қабила ва уруғлар орасида ҳурматли, салобатли подшо бўлган. Букахоннинг ўғли Тойбука бўлиб, хитойликлар Ай-ван деб атайдилар, яъни у "хоннинг ўғли" демақдир. Тойбука кейинчалик Таянхон деб атала бошланди.

Найман уруғи қозоқларда учга бўлинади (Восторов, Муқанов, 1981) Терстамғали, Сорижумарт ва Тулечитой. Бу найманлари тамғаси масалан: Кетбука — Терстамғали номини олди. Тамғаси Q ёки Ó бўлиб, Ергенекти — найманни (Сорижумарт) тамғаси H, ⊢⊣ ҳамда) ой кўринишидаги тамғадир. Боғанали — найманни тамғаси: Ψ, V, Ψ ва У, Ψ кўринишида. Болғали—найманни тамғаси ⅂ ёки Р — болта кўринишида. Қоракерей — V матай — 5, Садир — Ó кўринишида. Умумий найманларнинг тамғаси асосан V кўринишида бўлади. Қирғизистонни Талас дарёси бўйларида найман уруғини боғиш оиласи Олтойдан найман давлатининиг емирилишидан кейин келиб қолгандир.

Умуман олганда найманлар то XVIII асргача Термиз туманида қўнғиротлар билан бирга яшаб келганлар. XVIII асрдаги нотинчликлардан кейин найманлар аввало Балх вилоятига, кейинчалик эса Зарафшон водийсига кўчиб кетганлар.

ҚУШЧИ

Тарихчи Рашидиддин маълумотига қараганда кўшчи уруғи мўғул хонлари даврида "Амир Мазук — кўшчи" бургут билан ов қилувчиларнинг бошлиғи. Барча қушчи авлоди ўша амир Мазук — кўшчининг уруғидандир. Аслида уларни Дурбан уруғидан келиб чиққан дейишади. Бошқирд ривоятларида Кушчи уруғи Дуван уруғидан олдин жанубдан ёки Олтойдан Дуванни 14 та ўғиллари билан Кушчи деган қариялардан тарқалган дейилади.

Кушчи уруғи Дурман Дурбан Дуван уруғлари билан доимо бирга бўлиб, 1427—1428 йилларда Абулхайрхонни хон қилиб кўтаришда иштирок этган. Кушчи уруғи ҳақида Ал-Харави (Бинойи) ўзининг "Футухат-хони" асарида кўчманчи ўзбеклар давлати таркибида бўлиб, жанубга силжишган деган фикрни айтади. Худди шундай фикрни В. В. Бартольд (1964) ҳам ёзади.

Кушчи уруғини "кутчи" шаклида туркманларда мавжуд бўлиб, улар Қашқадарё вилоятининг юқори қисмидан кўчиб ўтган бўлиб, туркманларни салар уруғи тарқибига киради.

Кушчи уруғи қозоқ элида ҳам мавжуд. Улар кўчманчи ўзбекларнинг XVI асрнинг 30—40-йилларида Қозоғистон чўлларидан жанубга кўчиш пайтида қолиб кетган ҳалқ бўлиб ҳисобланади. Кўшчи уруғи ҳақида Маъсуд ибн Кухистоний ўзининг "Тарихи Абулхайрхони" асарида ёзиб

қолдиргандир. Қушчи уруғи қора-нўғайларда, қирғизларда ҳам мавжуд бўлиб, асосий қадимий уруғлардан бўлиб ҳисобланади. Қирғизларнинг қушчи уруғини тамғаси айлана бўлади.

А. Гусейнзода Озарбайжонда, Эрон Озарбайжонида, Туркияда 10 га яқин қушчи уруғи бўғинларини келтиради: улар қушчилар, ашачи, қушчу, қушчи Али ва бошқалардир.

Қушчи уруғини мўғуллардан келиб чиққан деган фикрга Магидович (1926) бутунлай қарши чиқади.

Қушчи асл турк сўзи бўлиб "ов қиладиган, қуш билан овловчи" ёки "қушлар овловчи" маъноларини англатади. Албатта, қадимда ҳозир ҳам қўлда ўргатилган бўргутлар билан нафаақат қушларни, шунингдек, тулки, қўён ва бошқа ҳайвонларни ҳам овловчи оилалар бошқа туркий ҳалқларда давом этиб, улар Ўзбекистонда, Қирғизстонда, Қозоғистонда яшаб келмоқдалар. Шубҳасиз, қушчи уруғи қадимий уруғ бўлиб аслида туркий ҳалқлардир.

Рашидиддинни айтишича, Қўшчи уруғи ёуи қушчилар — бургутчилар дурбан уруғидан келиб чиққан бўлиб, фақат уларнинг бошлиғи Амир Мазук — кўшчини дурбанлар амир Пуладнинг акаси эди деб кўрсатади. Рашидиддин айтадики, муғуллар томонидан дурбан уруғи забт этилгандан кейин улар хон саройида Амир Мазук-қушчи раҳбарлигида хизмат қилган бўлиб, асли туркий қабиладир.

Хитой манбаларига, ҳамда В. В. Радлов (1887) маълумотларига қараганда VI—VII асраларда Тянь-Шань, Енесей водийларида яшаган кўшчилар қирғиз миллатига мансуб бўлиб, кетганлар. Қушчилар Ўра Осиёга ғарбий Туркистон каганати бошчилигидаги юришларда иштирок этганлар. Туркларнинг хони Мухан хон (VI асрда) хонлик унвони билан бирга Қушчи (Кушу) уруғ-оила номига ҳам Мушарраф бўлган. Мухан хон даврида (553—572) Турк каганати марқазий ва Ўрта Осиёда сиёсий гегемонлиги машҳур бўлиб, киданларни, қирғизларни бўйсиндириб, эфталитлар давлатини тормор келтирди. Шимолий Ци ва Шимолий Чжоу мамлакатлари турк каганатига ўлпон тўлаб турди. Олтинчи асрнинг охирларига келиб турк каганати Византия, Эроннинг сосанидлар қисмини ўзига буйсундирди.

Демак, Қушчи уруғи қадимий туркий уруғ бўлиб мўғуллар истилоси даврида ғарбий мамлакатларга тарқала бошлаганлар. Айниқса Ботухон армияси сафида қушчилар катта қисмни ташкил қилганлар (Гусейнзода, 1971).

XIII—XVI асрларда Дурманлар ва қушчилар ҳар хил истилочилар сафида иштирок этиб, ўзбек, қозоқ, қирғиз, нуғай, озарбайжон, турк, бошқирд ҳалқларининг этноним тарқибига кириб уйғунлашиб кетганлар.

Соҳибқирон Амир Темур Тўхтамишхон билан олиб борган жангларида қушчи уруғини қадимий яшаган жойларидан бири Мелеқасда бўлган, яъни ой (ай) водийсида (бу Бошқирдларнинг Ойинли уруғи кўпроқ яшаган жойлардир).

Чор Россияси ёзишмаларида (XVIII аср) даврида кичик-қушчи (мало кошинская) вилояти тотарлар қарамоғида ташкил бўлган деган

маълумотлар бор. Ҳозир ҳам Ой (ойинли) ва қушчи уруғининг авлодлари маданияти бир-бирига ўхшаб кетади (Кузеев, 1974).

Ўзбекистонда Қушчи уруғи асосан Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё, Қорақалпоқ ва бошқа вилоятларида яшайдилар.

Қушчи уруғи тамғаси қуён белгиси бўлиб ҳисобланади.

ДУРМОН

Дурмон уруғининг келиб чиқиши Абулғозихоннинг таърифлашича, муғулнинг Бичинқаён отли подшоҳининг тўрт ўғлидан тарқалган. Бичинқаён бу дунёдан кўз юмиш олдидан "қичик ўғлимни тўра қилинг" деб ҳалққа мурожаат қилган экан. Отасининг васияти учун кичик ўғлини ҳалқ хон қилиб кўтарибди. Аммо тўртта акаси норози бўлиб, бизнинг ҳар биримизни ҳон қилиб кўтарсангизлар розимиз, лекин кичигимизни эмас деб талаб қилибдилар. Ҳалқ эса бу тўрттала ака-уканинг сўзларини қабул қилмаптилар. Натижада ака-укалар бегона элнинг ичига кўчиб бориб ўлтирибдилар. Бегона эл бу йигитларга "дурмон" деб ном қўйибдилар, чунки муғуллар тўртни "дурмон" дейди. Ҳозирги дурмонлар ана ўшаларнинг авлодларидир.

Дурмон уруғи Нирун қабиласига киради ва Норин уруғи билан бир авлоддан ажралган.

Ҳафиз Таниш Бухорий "Шарафномайи шоҳ"и асарида (1983) ёзишича тўртта ёш йигит бошқа вилоятга бориб яшаш учун дарёдан ўтиб истиқомат қилганлар. Муғуллар тўртни "дурмон" дейди. Ана шу тўртта йигитдан тарқалган одамларни дурмонлар деб атай бошлаганлар дейди.

Ҳар иккала манбада ҳам дурмон сўзини мўғулча "тўрт" эканлиги ва мўғул эли ана шу тўртта йигитдан кўпайган одамларни дурмонлар деб аташган деган маъно чиқади.

Дурмон, Дуван, Дуобан уруғлари Абулхайрихоннинг ўзбек давлатини тузишда ва хон қилиб кўтаришда бошқа уруғлар билан бирган катта роль ўйнаган.

Қушчу, Дурмон, Дурбан, Дуван аслида келиб чиқиши бир-бирига боғлиқ, чунки дурбан сўзи ўрнига дуван ҳам ишлатилади. (Кизеев, 1974). Этноним дуван қирғизларда дубан сўзи сифатида қўлланилади.

Қупинча дурмон — дурбат — дуван — кўринишида берилади, яъни дурмон уруғи бош, катта, кейин қолган иккита уруғ, яъни бирбири билан боғланган уруғ демақдир.

Дуван уруғи қўнғирот қабиласининг Ойинли уруғини ҳам таркибига киритадилар (Кузеев, 1974).

Рашидиддиннинг ёзишича, Эронда, Туронда дурмон уруғи яшаган ва Эрон ҳамда Туронда элхонийлардан Қозонхон даврида ҳарбий бошлиқ, Пулад-Чинсан дурмон уруғидан бўлган.

Аштархоний (1601—1754) лар Шайбонийлардан (Жучихон наслидан) хожи Тархон (Астраханни) идоралик йилларида ҳам дурмон уруғи ўзини юқори мавқесини сақлаган.

ХХ асрнинг бошларида дурмон уруғи Балхда, Зарафшон водийсида, Сирдарю бўеларида, Хоразм воҳасида, Тожикистоннинг Кабадиён,

Кофирниган Қурғонтепа мавзеларида яшаганлар. Шайбонихон даврида Қундуз шаҳрининг ҳокими дурмон Урусбек бўлган.

Ўзбекларнинг бошқа уруғлари каби дурмон уруғида ҳам учуруғ, қиёт, қушчи, нуғай, қозоқ, оюли (ойили), бодроқли, қушук, саксон ва бошқалар бор. Дурмон қабиласи ҳалқларини ўзбек, қозоқ, қирғиз, бошқирд ва бошқа ҳалқлар этник таркибида ҳам учратиш мумкин. Дурмон уруғи номи билан аталадиган жой номлари ҳам мавжуддир.

МИТАН

Митан қабиласи ўзбек, қорақалпоқ, бошқирд, ҳалқларида Усурген, Мўйтен уруғида учрайди. Аммо бошқирдлардаги Усерген оиласи қирғизларда, ўзбекларда, қорақалпоқларда ҳам учрайди. Усерген уруғи Зарафшон Чураш ёки Сураш қипчоқларида қирғизларнинг бешей ва қора Бешет Уруғ-оила этнонимларида учрайди.

Усерген (Усерган) ёки Мўйтен Митан уруғларининг бош бобосини Муйтен бий деб ҳисоблайдилар. Ўзбекларда Муйтен ёки Митан, қорақалпоқларда Муйтен номи билан юритилади. Демак Усергенлар Муйтенбийнинг болалари бўлиб ҳисобланади. Усерген уруғи Қонғли уруғи билан умумий ўҳшашликлари бор. Бу уруғ қушни номини олган бўлиб, Усерген (турна кўши), буркутлар оиласи қушлари билан ифодаланганлар.

Р. Г. Кузеевнинг (1979) ёзишича, бурзян, бурджон, Усерген, Муйтен, Митан, Тамьян, Синян, уран уруғларидаги — ан, ян қўшимчилар Сирдарё, Орол бўйидаги ҳалқларнинг эрон тили асосида ўзоро таъсири натижасида келиб чиққан.

Усерген (турналар) уруғини тамғалари: Х, , , ва балиқчи — Муйтен-Митанларни тамғалари Х, , , каби кўринишларда бўладилар.

Ўзбек ва қорақалпоқлар элини митанлар, муетенлар қабиласи қадимги массагетларнинг авлодларидандир. Бу қабилаларнинг қадимийлиги эронликлар сўзи этноними мит-ан усерг-ан, муйт-ан, яъни ан сўзи билан боғланганлигидадир. Митан, муйтен, усерген қабилаларининг келиб чиқишини бир гуруҳ олимлар бизнинг эрамизнинг мингинчи йилларида қорақалпоқ—булғор — бошқирд фольклорига асосланиб сарматлар, аварлар, хазарлар, булғор ва бошқирдларни Олтин Ўрда хонлигида олдин ва ўша даврларда Оролбўйи, Сирдарё бўйларидан миграция натижасида Марказий Осиё ва Поволжье бўйларида уруғ сифатида майдонга келган деган таҳминларни айтадилар.

Ҳозирги пайтда митанлар 92 бовли ўзбек элининг энг қадимги қабилаларидан бири бўлиб, Самарқанд шаҳри яқинида митан туманида митанликлар уруғига мансуб ҳалқлар яшайди. Қорақалпоқ, қозоқ, бошқирд, қирғиз ва бошқа ҳалқлар этнонимида ҳам митан қабиласининг уруғлари учрайди.

Митанлар уруғини келажакда ўрганиш ўзбек этноним олиммарининг муҳим ишларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, усеген — сўзи турна қуши маъносида, аммо митан сўзи қандайдир бургутлар оиласидаги қушлардан бири бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки бу қабилага кирувчи ҳалқларнинг уруғлари номи овда фойдаланилган бургут, қийғир, лочин каби қушларнинг номидан олинган. Менинг фикримча, митан уруғи чаққон, зийрак, бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

НУҒОЙЛАР

Нуғойхон (Нагойхон) Жучи авлодидан, Ботухоннинг ғарбий Европага, рус ерларига хужуми давомида энг илғор отрядлардан бири бўлган ва бизнинг фикримизча, Нуғойхон авлодлари ёки тассаруфидаги ерларда яшаган ҳалқларнинг номидир. Ўқувчиларга маълумки, Бутухон кечки мамлакатларга хужумни Андрионатик денгизига етганда, сувнинг тузли эканлиги учун, Қорақумрумда Ўқтойхоннинг вафот этиши, орада жуда кўп эгалланган мамлакатларни, айниқса рус ва Волгабўйи давлатларини қўлдан чиқармаслик учун орқага қайтишга мажбур бўлади. Аммо ўшанда Субутой баҳодир ва Нуғайхон Ботухонга ялиниб, менга 1000 сараланган аскар беринг, мен бутун Европани эгаллайман дейди. Аммо Нуғайхонни, Субутой баҳодирни илтимосини Ботухон эътиборга олмайди. Натижада Нуғайхон мажбур бўлиб орқага қайтади ва Нуғай хонлиги — ҳукмронлиги Волга — Яйик дарёси бўйларида юзага келади.

Нуғайхон Манғит уруғидан бўлиб, турклар билан аралашиб, тўлиқ туркий бўлиб, етишган амирлардарн бири бўлган.

XIV асрнинг охири — XV аср бошларидан Нуғай хонлари Волга-бўє дарёси оралиғида тўлиқ ҳукмронлик қилабошладилар. XVI асрнинг биринчи ярмида нуғай хонлиги иккита мустақил хонликка ажралди: катта ва кичик ордаларга бўлинди.

Нуғай қабиласи қипчоқлар, юрматлар, бурзянлар билан тезда ассимиляциялашиб: нуғай-юрматлар, нуғай-қипчоқлар, нуғай-бурзянлар, қизил-нуғай ҳамда минг қабиласининг ҳалқлари билан аралашиб сингишиб кетдилар.

Нуғой қабиласидаги уруғлар қипчоқ, қангли, туркман, найманбадрак, таз, минг, қирқ миркитлар қаби уруғлардаги бўғинлар билан жуда кўп ўхшашликлар мавжуддир.

Нуғайларни (қора-нуғай ва оқ-нуғає) уруғларга бўланади. Уруғ — оила тамғаси кўринишида бўлади (Баскаков, 1940).

Нуғай-манғит уруғини Бухоро, Сурхондарё, Қашкадарё вилоятларида ҳам учратиш мумкин

ҚИРҚЛАР

Х. Дониюровнинг (1968) фикрича қирқ қабиласи, юз, минг қабилалари каби сиёсий уюшма деб аташ ҳақиқатга яқиндир. Қирқ 6 та катта уруғга бўлинади: қора-қўйли, қорача, монтон, мулкуш, чапрашли ва чорткесар. Ҳар бир уруғ ҳам яна майда бўғинларга бўлинади. Масалан: қорача уруғи ҳам тўртта бўғинга бўлинади: бойлар тўпи, кавуш тупи, Оюв (айиқ(тупи, беклар тупи.

Қирқ қабиласи асосан Самарқанд вилоятининг Ғаллаорол, Булунғур туманларида, Жиззах, Сирдарё вилоятларининг Зомин, Бекабод ва Тожикистон республикаси Ўра-тепа туманида яшайдилар.

КИНАГАС

Ўзбекларни кинагас уруғи асосан Китоб, Шахрисбз, Деноб шаҳарларида яшайди. Кинагас бир қисми Нонжемас уруғи бўлиб, Кулоб водийсини Яхсу худудларида яшайди.

Академик В. В. Радлов ўзининг "Зарафшоннинг шимолий шарқида яшовчи туркий қабилаларнинг афсоналари"

деган китобида Манғит билан Кенагасни ака-ука бўлганлиги ҳақидаги афсонани беради. Аммо Х. Дониёров (1968 айтадики, Кенагас жанговор қабила сифатида доимий равишда манғитлар билан ҳоқимият учун курашиб келганлар. Бухорода Убайдуллахон (1702—1711) йиллар ҳукмронлик қилган даврларда Шаҳрисабз ва Қарщида (Насаф) Кенагас ва манғит қабилалари Марказий ҳукумага қарши исен кўтардилар.

МЕРКИТ

Меркитлар (меркинлар, маркитлар) қадимий туркий уруғлардир. Удуит— меркитлар қабиласи қуйидаги тўрт бўлакка бўлинади: уйқур, мудан тудаклин ва жиюн. (Дониёров, 1968).

Меркитларни макрит ҳам дейишади. Чингизхон даврида меркит элининг бошлиғи Тўхта беги эди. Меркитлар Чинзгихон билан доимо курашиб келганлар. Чингизхон элига меркитлар ҳужум қилиб хотини Боратни олиб кетган. Бундан ташқари меркитлар Чингизхон саҳрода якка ўзи юрганида тутиб кетиб, хун баҳосини олиб қўйиб юборганлар. Шунинг учун ҳам Чингизхон ўғли Жўжи билан меркитларга қарши қаттик ҳужум қилиб, кўпини асир олиб, хоразмликларга бериб юбормоқчи бўладилар.

1218 йили Жўчихон меркитларга Иргиз дарёси бўйларида қақшатгич зарба беради. Меркитлар Чингизийлардан қочиб Хоразмшох давлаги чегараларига келади. Ана шундан кейин Меркитлар мустақил бир давлат сифатида тарихда учрамайди.

Меркитлар узоқ вақт найманлар билан иттифоқ тузиб Чингизхонга қарши курашади. Шунинг учун ҳам меркитларнинг найманлар билан урф-одатлари қабилаларини тамғалари ҳам бир-бирига яқиндир.

Меркитлар қабиласига мансуб ҳалқларни ўзбекларда, крим тотарларда, нуғайларда, бошқирдларда, қозоқ, қирғоз, Олтойнинг шаркий томонларида, туркманларда учратиш мумкин.

Меркитларнинг ғарбга силжиши Чингизхон найман элини олгандан кейин Таянхон жангда вафот этиб, иниси Буйруқхон ҳам озгина киши билан овга чиқиб Чингизхон қўлига тушиб қатл этилиши сабабли меркитлар Олтой, Мўғилистон ерларида доимо таъқиб остида бўлгани учун ғарбга силжидилар. Аммо меркитларнинг ҳукмрони Туктабеги кучлук (Таянхон ўғли билан Иртишга (Эрдиш) қочди, аммо Чингизхон Тухтабегини тутиб қатл этди. Бошлиқсиз қолган меркитлар ҳар томонга қочиб кетдилар. Шунинг учун Марказий Осиё ҳалқларининг этник

таркибида меркит қабиласини учратиш мумкин, айниқса улар Оролбўйи вилоятларида кўплаб яшаб қолганлар.

ТОҒЧИ

Тоғчи қадимий ўзбек уруғларидан бири бўлиб, кўп текширувчилар томонидан қатағонлар оиласига киритилган. Тоғчи уруғи асослан Қуҳитау ёнбағирларида, Шеробод дарёсининг ўрта ва юқори оқими майдонларида, Шержон, Зарабоғ, Хўжаонқо, Шер-қишлоқ, Зараутсой, Хатак, Тангидувал қишлоқларида яшайдилар.

Бундан ташқари улар Бойсунда, Сариосиёда, Сурхон (Қумқўрғон туманида), Ҳалқаёр, Сангардак каби жойларда яшайдилар. Шеробод дарёсининг юқори қимсмидаги Мачайдарё бўйларидаги Қизилнавр тоғчилари губаш-қатағон уруғига мансубдир.

Бойсун туманининг авлод қишлоғида ҳам тоғчи ҳалқи мавжуд. Улар Сурхон ҳавзасининг Ҳалқаёр ва Сангардак, Қайроқ, Ғашназ, Қизил қишлоқ, Саройтош, Алачапон дарё бўйларидаги ва қишлоқларда тоғчипар, қўнғиротлар, туркманлар билан бирга истиқомат қилиб келадилар.

Денов Сариосиё, Узун, Қумқўрғон тманиларида тоғчи уруғидаги ҳалқлар яшайди.

Тожикистон республикасининг Саят, қишлоғида, Қўрғонтепа, Қушачинар, Дакки худудларида ва Кафирниган дарёсининг бўйларида тоғчи — хатакилар яшаб келадилар.

Сурхон ваҳасининг ўнг томонидаги тоғ ёнбағирларида, Катта — Вахшивор қишлоғида тоғчилар, ўзбеклар, чиғайтойлар билан Тўхтамиш қишлоғида эса ўзбек, туркман-жузлари билан бирга яшайди. Кам сонли тоғчилар Тўпаланг дарёсининг чап соҳилида Тоғчи, Тутай ва Тоғитов қишлоқларида бўлиб Деновда эса Жатта қишлоғида барлосларинг катта уруғи билан бирга яшайдилар.

ЧИНОС

Қайдухон вафот этгандан кейин Жиркаланкум ўғай онасига уйланди ва Қандучана ҳамда Улқучинчана номли ўғиллар кўрди. (яъни эркак бўри, урғочи бўри демакдир). Бу иккисининг ўғлонларидан тарқалган авлодни Чанос (Чинос) деб юритилади. Чиносбўри сўзига тўғри келади.

БОЯВУТ

Бу уруғ катта ва қадимги қабилалардан бўлиб, маълумки, жадати — баявут ва макрин баявутга бўлинади. Улар Мўғулистондаги жадати ва макрин дарёлари оралиғида яшаганлар. Боявут эли муғулнинг Дарлачин уруғидан тарқалгандир. Боявут деб чўлда яшовчи ҳалққа айтилади. Боявут эли Чингизхонни уруғини) бўйсиндиришда хон томонида жанг қилган.

Ўзбекистонда баявут номида давлат хужаликлари, жой номлари Мирзачўлда учрайди. Бизнинг назаримизда ҳам ана шу Мирза чўлда яшовчи, яъни чўлда истиқомат қилатган ҳалқларни боявутликлар дейишади.

ТОТАР

Ёфас ибн Нуҳ пайғамбаримиз (ҳар иккалаларига Оллоҳни саломи бўлсин) барча туркларнинг отаси бўлиб авлодларидан бири Алинжаҳоннинг эгизак ўғиллари бўлган. Уларнинг каттаси мўғул, кичиги тотар бўлган. Барча тотар эли шу кишининг авлодларидир.

Тотар эли қадимда Абулғозихоннинг (1992) маълумотларига қараганда Ҳитойга яқин ерда яшаб келганлар.

Тотарлар турк қариндошлари билан ҳам яйлов-ўтлоқ ер учун урушиб турар эди. Тотарларни кўпинча қадимда ола оти бўлар эди. Тотар эли жуда кўп ҳалқ эди; айниқса салжувут, қатағон, дурман эллари билан иттифоқ тузиб, ўзларининг мавқеларини анча кўтайрибъ, яъни тотарлар деб атай бошладилар.

Чингизхонинг отаси Есугей Баҳодирни тотарлар заҳар бериб ўлдирганлар.

Қадимий турк тилида "тотор" сўзи "заҳар" деган маънони англатади, яъни "тартар"дир.

УЙҒУР

Абулғози Баҳодирхоннинг (1992) ёзишича, уйғур элининг қадимий ватани тукратубуз, ускунлик ва Кут (бу тоғлар Мўғулистон юртида) тоғлари орасида 2 та сой-сувлари оққан ерда уйғурлар яшаган. Шунинг учун ҳам тўққиз сойда ўлтирган уйғурларни тўққиз уйғурлар, ун сойда ўлтиргани ун-уйғурлар дейилади. Кейинчалик уйғурлар учнга бўлиниб бир бўлаги Бешбалиқ шаҳрида экин экиб, вилоятни обод қилдилар, бир бўлаги Бешбалиқ шаҳри атрофида кўчиб юрдилар. Бир бўлаги эса Иртиш дарёси ёқасида балиқ, қундуз, савсар ва тин овлаб, териларини кийиб юрар эди. Бизнинг эрамизнинг 723—724 йиллари шарқий Туркистон каганати емирилгандан кейин уйғур кагаганлиги вужудга келди. 744 йили тўққиз уйлардан бўлган Пэйло корлуклао давлатини ва шарқий Туркистонни бирлаштириб, Хитойлар билан ҳам яхши муносабатда бўлиб, уйғур қаганига Хитой маликаси турмушга чиқади.

Туркларнинг Қашғарлар маданиятига таъсири асосан X асрларда (Қорахонийлар династияси даврида) кучайди.

Ёркенд, Хутун, Кучар, Оқсув уйғурларига ислом таълимоти кириб келабошлади.

Рашидиддиннинг ёзишига қараганда, Ўғизхон ўзининг отаси ва инилари билан мусулмончиликни қабул .қилишда. Урушиб қолади, ана шунда Ўғизхон ўзи қўшилган уруғларни "уйғур" деб атаган. Яъни уйғур сўзи туркча бўлиб, "қўшилган", "уюшган", "уйғунлашган" деган маънони англатади.

Чингизхон даврида уйғурларнинг подшоси Айдиқут (Идиқуй) деган киши бўлиб Чингизхон империясига қўшилади ва дафтардорликни ва девон ҳисоб-китобини асосан уйғурлар олиб боради.

Уйғур эли, Айдиқут замонида аввало қора Хитой Курхонга тобе бўлиб, мол бериб турарди. Курхон Шадкам отлиқ навкарини уйғур ҳалқига доруха қилиб юборди ва бу доруха жуда кўп фасадлар қила бошлади. Шунда

Айдикут Чингизхонга элчи юбориб, Чингизхон ҳам уйғурларга элчи юбориб, хонга тобелик билдиради, ва Чингизхон Айдикутнинг подшоҳ авлодлигини ҳисобга олиб, бирқиз беради. Айдикутнинг маъноси мўғул тилида давлик демакдир.

САРОЙ

Сарой қабиласига мансуб кишилар асосан Самарқанд, Қашқадарё, Жиззах, Андижон вилоятларида яшайди. Сарой қабиласининг қуйидаги уруғлари мавжуд: чем сарой, можар сарой, олтин тамға сарой, сойдан туман сарой ва жоланғоч (яланғоч) сарой.

Сарой уруғига мансуб ҳалқлар Тожикистоннинг Қўлоб вилоятида, Қизилсувда ва Яхсув дарёларининг қуйилиш жойларида ҳам яшайдилар.

Собик Иттифоқ даврида сарой уруғи одамларининг бир қисми Афғнистонга ўтиб кетдилар. И. П. Магидовични фикрича Шеробод туманига қарашли Қорабоғ қишлоғининг номи қачонлардир келган Сарой уруғи оиласи номи билан боғлиқдир.

ЧИҒАТОЙ

Чиғатой уруғи кейин пайдо бўлган уруғлардан бўлиб, Чингизхоннинг иккинчи ўғли тасарруфида бўлган Мовароуннаҳр Еттисув, Шарқий Туркистон ерларида яшаган аҳолини чиғатой улуси дейтлади. Албатта, Чиғатойхоннинг хотинлари кўп бўлган, ўғил ва қизларидан, қариндошларидан, хонга яқин бўлган кишилар ҳам биринчи навбатда чиғатойликлар, чиғатой уруғи, номини олган. Бундан ташқари чиғатой уруғига маълум бир имтиёзлар берилгани учун шу хонлик худудида яшаган бошқа қабила ва уруғлар ўзларини биз чиғатойликларимиз деб юритишган. Бунга мисол қилиб Тожикистонда яшовчи тожик чиғатойлар, Ўзбекистонда яшовчи ўзбек чиғатойлар, чиғатойлик асли мўғуллар авлоди бўлиб, ўз тиллари, урф-одатларини деярли йўқотиб қўйганлар.

Н. Г. Маллицкийни (1929) фикрича, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий туманларида яшовчи турклар, ўзбеклар, тожиклар, ўзларини чиғатойлар деб айтишади. Айниқса Амир Темур ва темурийлар даврида бошқа мамлакатга бориб қолган туркий ҳалқлар ўзларини чиғатойлик ёки барлослар деб айтишганлар. Масалан, ҳозирги пайтда ҳам Хиндистоннинг Деҳли, Агра шаҳарлари атрофида чиғатойлармиз, барлосларимиз деб атовчи ҳалқлар яшашади.

Чиғатой сўзининг этимологик маъноси "тоғни қуёшга қараган", "тоғ ёнбағри" маънони англатади. Бухоро Амири Сайид Олимхон (1911—1920) Бойсунда яшайдиган чиғатойларни учта уруғ-оилага бўлган: тожик-чиғатойлар, хўжа ва тоғчи.

Ўзбекистонда чиғатой уруғларининг ҳалқлари Сурхондарё (Термиз, Сариосиё, Шеробод. Бойсун, Денов туманларида) Қашқадарё, Бухоро, Самарканд ва бошқа увилоятларда чиғатой уруғига мансуб кишилар яшайди. Албатта, чиғатой уруғи деб биз сўзлаётган қабилалар ҳар хил қабилалардан ташкил топган бўлиб, аслида чиғатойхонлар Амир Темур ва темурийлар замонасида имтиёзлар учун қандайдир бир ўрўғ иттифоқ бўлиб бирлашган. Аммо Шайбонийхон Мовароуннаҳрни эгаллагандан кейин

чиғатой улуси деб аталмади. Бу даврда Мовароуннаҳр ўзбек улуси номини олди. ҳозирги вақтда Ўзбекистон худудининг Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро вилоятларида чиғатойлар уруғига мансуб ҳалқлар яшайди.

ЛАҚАЙ

Лақай уруғи ҳақида қадимги манбаларда бирон-бир фикрни биз учратмадик. Лакайликларнинг таркибида бўлган уруғлардан қозоқларни ўрта жуз, қўнғиротлар таркибига кирувчи бўғинларни учратиш мумкин: найман, керей, қипчоқ ва айниқса арғин уруғи билан жуда мос келади. Н. А. Аристов, И. Н. Магнидович, Б. Х. Кармишева каби олимлар туртул, суюндук, кувондиқ (Қуюндук) каби уруғларни арғинлар ва лакайларда мавжуд эканини кўрсатадилар. Лакайларда бўлган уруғлар, бўғинлар ҳамма туркий ҳалқлар таркибида мавжудлиги бу қабилани қадимий туркий ҳалқ бўлиб Олтой, Ишим, Иртиш, Сибир мавзеларида яшаган ҳалқлардан ташкил топганлигини кўрсатади. Чингизхон, Абулхайрихон, Шайбонийхонлар даврида лакайликлар Сирдарё бўйларига, Самарқанд, Нўрота, Хива хонликларига келиб қолган деб фараз қилиш мумкин.

Кейинчалик эса Афғонистоннинг Балх вилоятига кўчиб, Тожикистон, Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида яшаб қолганлар.

Ҳозирги пайтда асосан лакайлар Тожикистон Республикасининг Кўлоб, Вахш, Кўрғонтепа, Данғара мавзеларида яшаб истиқомат қилади.

Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон, Қумқўрғон, туманларида ва Термиз шаҳрида ҳам кам сонли лакайликлар учрайди.

Лакайликлар от етиштиришда, жангу-жадалларда қатнашишда қобилиятли инсонлар бўлган. Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳукмронлик (1370—1405) йилларида лакайликлар барча жангу-жадалларда ишт иштирок этиб, мардоналиклар кўрсатган экан. Лакайликлардан Хайиткал қурбоқи, Турсун мерган, Иброхимбек бошчилигида 3000 лакайликларнинг сараланган армияси билан 1922 йили май ойида Бойсунни қамал қилади. Минг афсуски, Шўролар ҳукуматини фавқулодда муҳтор вакили О. Окчуринни соҳта Амир Сайид Олимхон номидан ёзган хатига ишониб Бойсун қамалини ташлаб чиқиб кетади.

Лакайликлар 1920—1925 йиллар Бухоро хонлигини сақлаб қолиш учун кўп мардонавор курашлар олиб бордилар.

ХИТОЙ

Ўзбекистонда яшаб келаётган уруғлардан бири хитой бўлиб, китобларда қуйидаги этнонимлар бўйича аталади: Катай, Ктай, Хитой, Китон, Хтой, Минг-Хитой, Қора-Хитой бўлиб, аҳоли яшайдиган жойларнинг номи, яъни қишлоқлар ҳам уруғ номи билан юритилади. Қора-Хитой, Қирғиз-Хитой, Ой-Хитой, Ўрта Хитой, Сари-Хитой ва бошқа номлар учрайди.

Хитой уруғининг келиб чиқиши ҳақида Ктай (Хитой, Катай) Қора Хитойлардан ёки киданлардан бўлса керак деб таҳмин қилишади. Хитой қабиласининг келиб чиқиши ҳақида бир гуруҳ олимлар Хитойни тунгуслардан келиб чиқиб мўғлуллар билан аралашган деса, бошқалари қора-хитойлар турклардан келиб чиққан деб фикрлашади.

Ҳақиқатдан ҳам киданларнинг авлоди қора-хитойлар эканлиги минг йиллардан бери маълум. Киданлар келиб чиқиши жиҳатидан мўғул бўлиб, мўғулистонни ички туманларида яшаган. Турк Каганати даврида киданлар бирмунча қисиб кўйилган бўлса ҳам X асрда киданлар давлати тузилди. 1125 йили киданлар империяси, Еттисув, Мовароуннаҳр, Туркистонни ҳам бирлаштириб Гурхонлар сулоласи вужудга келди. Бу даврда асосий этник ҳалқ корахитой бўлиб, Каспий бўйларигача эгаллади.

Қора-хитойлар империяси Чингизхоннинг истилоларигача давом этиб, бу қабилани одамлари Чингизхон армияси билан сингишиб, қолганлари эса чўлу-биёбонларга тарқалиб кетди.

Қора-хитойлар умуман уйғурлар, қорлуклар, кангли, қипчок ҳалқларининг таъсирида турклашиб кетган қабиладир.

Қора-хитойликлар, Хитой қабиласи Ўзларининг қадимги ватани деб Олтойни, Иртиш ва Бойкул (Байкал) атрофларини ҳисоблайди. Қора-хитойлар юртига Чингизхон таъсиридан қочиб келган Кучлук найман 20 йил Гурхонлар империясини бошқаради ва қорахитой қизига уйланади. Шунинг учун ҳам қора-хитойликларнинг тамғасида кўп ҳалқларларини жумладан найман уруғини ҳам белгилари бор. Ўзбекларнинг болғали оиласида (Зарафшон водийси хитойларида) Хитойни тамғаси Г, Т; қирғизларда, Хитой, Қора-хитой, тамғаси ⊥, ⅄, ⊣; қорақалпоқларда қайчили оиласида хитой , бошқирдларда, Хитой, Қора-Хитой Г, Т, нуғайда: Китай , Ж Ж яъни чўмич кўринишида Хтай ♀ (чўмич) бўлади. Бу тамғалардан кўриниб турибдики, хитойликлар, жумладан қора хитой қабиласи кўп уруғ ва эллар билан аралашиб шу ҳалқларни этник таркибига кириб кетган.

Хитойизм Х. Дониёровни (1968) берган маълумотига қараганда 12 отага бўлинади: Куриқозон, Тиғириқ, Бешкуби, Боғлимоччойи, Ҳожи боласи, Мўғол, Увол (Олма-Сувон), Ҳожи бачча, Хонхўжа, Небўса, Қоракурсак, Сортжузи. Бу уруғлар асосан Ғаллаорол, Булунғур, Жиззах, Зомин туманларида, Сурхондарё вилоятида ҳам яшаб истиқомат қилиб келади. Юзнинг (Жузнинг) Хитойизи оиласи умуман Хитой, Қора-Хитой билан қанчалик яқинлиги бор эканлиги ҳақида ҳозиргача тўлиқроқ маълумот йўқ. Аммо найманлар билан хитойлар, айниқса, қора-хитойлар орасидаги боғланиш аждодлари генесеологиясида ҳам кўрсатилган (Машҳур Найман Суғуриш Қурманой Тулегетой Хитой...). Хитой, Найман, Қора хитойларнинг қадимги тамғалари бир-бирига ўхшайди.

Масалан, ўзбек найманларининг тамғаси ⅄, қозоқ найманларининг тамғаси ⅄, нуғай найманларининг тамғаси Т Г, Г , кўринишида бўлади. Ўзбекистон республикасининг кўпгина вилоятларида қора хитойлар қабиласига мансуб бўлган ҳалқлар яшаб, ўзбек ҳалқи этноним таркибига кириб кетган.

Абулғозихонинг берган маълумотларига қараганда (1992) Хитой юрти икки бўлўр: бирисини Қора хитой дерлар. Қора хитойдан кўп жамоат бир сабаб бўлиб, подшоҳлари бирлан ёв бўлдилар. Токи кўчиб қочдиларида

қирғиз вилоятина келдилар дейди. Абулғохизон ҳикоя-ни давом этиб Баласоғун деган шаҳарда хонни оти Илк бўлиб, Афросиёб наслидан эди. Бу шаҳар атрофида қиниқли (қангли) уруғи яшар эди. Аммо молу дунёсини турк қабиллари талар эди. Шунинг учун Илкхон Хитойдан келган бекка киши юбориб, келсин жамоатга эга бўлсин деб келди. Жамоатга эга бўлди ўзини Гурхон деб лақаб қўйди. Гурхоннинг маъноси Хитой тилида улуғ подшоҳ демакдир.

САЛЖУВУТ

Салживут Рашидиддинни, Абулғозихонни ёзиб қолдирган маълумотларига кўра Салжувут Алан Гоанинг Букату-Салжи Ўғлидан (Ўртанча ўғли) тарқалган қабиладир.

Бу қабила ҳалқларининг келиб чиқишини Салжиқийлар, 1040—1160 йиллар мобайнида Ўрта ва Яқин шарқда ҳукмрон бўлган сулола авлодидан деб Салжуқ сўзи солжуқиларни машҳури қаҳрамони номидан деб айтишади.

Салжувутлар қабиласи асли мўғул бўлиб, қора-хитойлар, найманлар билан бирлашиб Чингизхонга қарши курашади. Аммо Чингизхон давлати кундан кунга кучайиб, кенгайиб кетганлиги натижасида худди найманларга, қора хитойларга ва бошқа қабида уруғларга ўхшаб етти сувдан ғарбга томон силжий бошлайди. Натижада секин-аста туркийлашади. Шунинг учун ҳам салжувут қабиласининг одамлари ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, нуғай, бошқирд ва бошқа ҳаолқларнинг таркибига кириб кетган.

Шунинг учун ҳам салжувутлар Чингизхон даврида Сари товда яшанганмиз деб айтишади.

ТОЙЖУВУТ

— Рашидиддинни маълумотларига қараганда Қайдихонни катта ўғлидан чингизхонни авлоди келиб чиққан. Аланкува Буданжар Дутуммон Қайду Бойсунқор Тумнахон Қобилхон Бартан Баҳодир Есугей Чингизхон. Қайдухонни кичик ўғлидан Ортоқон ва Сижувут қабилалари келиб чиққан.

Қайдухонни катта ўғлини оти Бойсунқур бўлиб, иккинчи ўғлини оти Журкаланкум. Бутун Тойживут эли бу жиркаланкум наслидандир.

КУРАЛАС

Тусбудайнинг иккита ўғли бўлиб биринчи Қоранут, иккинчиси Кунклиут. Кунклиутнинг Ўғли Мийсар Х. Таниш Бухорийни ёзишича Мисар улук отаси ўлгандан кейин, унинг хотинига уйланади ва Куралас исмли ўғил туғилади. Барча Куралас уруғи шундан тарқалган.

ҚОРАҚАЛПОҚ

Қорағулпоқ, қорақулпоқ, қорағалпоқ, қора қалпоқ сўзлар кўринишида бўлинишини Д. Айтмуротов (1986) ёзади. У қорақалпоқ ҳалкининг келиб

чиқиши ҳақида Бердақ Тулибай, Сарибой, Бедекбой, Базарнуллак, ТУмай, Менглибой ва Майши авлодларидир — дейди.

Олимлар қорақалпоқ ҳалқининг келиб чиқишини печенег ўғиз авлодларидир, дейди. Қорақалпоқлар нуғойлардан келиб чиққанлиги ҳақида XIX асрда қорақалпоқ шоири Пари шеърларидан бирида "Ўтди дунёда деган шеърида баён этган. Кўпгина қорақалпоқ ҳалқи буйларида Волга дарёси бешигинг эди, унда ҳам турмадинг, ёйиқ дарёси эшигинг эди, унда ҳам турмадинг деб куйлайди.

Айрим олимларнинг фикрича (Жданко, 1962) қорақалпоқлар Крим ва Шарқий Европадан аввало Волга бўйига, кейинчалик эса ҳозирги Аму-Сир дарёларини қуйи оқимига келиб қолгандир, дейди.

КЕРАЙТ

Керайт (кереит) сўзининг маъноси қора бурун демакдир. Абулғозихоннинг ёзишича, бир кишининг етти ўғли ҳам қора эди. Шунинг учун керайтлар дейилади. Чингизхон замонида керайтларнинг подшоси Ўнгхон эди. Керайтлар мўғул империясидан олдин мустақил давлатига эга бўлиб, Онон, Кирулен дарёлари бўйларида яшар эди. Керайтлар уруғи асосан иккита оиладан ташкил топган бўлиб, очамайли ва абақдир. Қозоқ халқининг очамайли оиласининг тамғаси Х-туяни эгари абак керайтлариники бўлади.

Керайт уруғининг халқлари Ўзбекистонда — керейт ёки керайт қозоқларда — керей, кереит (қара — герей, Абак-герей), бошқирдларда — гере, туркманларда герей, қирғизларда — керейит, мўғулларда — керей, кирэй, қрим тотарларида — кирей, кирэй уруғ номлари билан юритилади. Ўрта Асрларда кираит уруғининг номи кереит, кераит деб юритилар эди. Х. Дониёров (1968) "Керайит" сўзини маъносини Абулғозихон "Қора қўй" деб кўрсатган дейди. Рашидиддиннинг фикрича "Керайит" сўзининг маноси "Қора одам" демакдир.

ОРҒИН

Орғин уруғининг авлодини Бўлат Хўжа ёки Орғин деб ёзишади. Арғин уруғи Сирдарё, Самарқанд ва Самарқанд вилоятининг Нурота туманларида истиқомат қиладилар. XIV—XVI асрларда кўчманчи Орғинлар уруғи Ишим ва Иртиш дарёлари томонга кўчиб юрганлар. На фақат Амир Темурнинг Тўхтамишхонга қарши юришида Орғин-шоҳ бошчилигида жангларга қатнашибгина қолмасдан бошқа истилочилик жангларига ҳам борган. Орғин лакай қабилаларини бир-бирига яқинлигини Суюндик, туртул, байрақ каби уруғлари таркибида мавжудлигидир.

Орғин қабиласи Қозоғистоннинг кенг худудида ҳамда шимолда Тўрғойдан то Иртиш дарёлари бўйларигача жойлашган Сирдарёбўйларидаги Орғинлар темурийлардан Султон Абу Сайид армиясининг асосий қисмини ташкил қилган.

Орғин уруғининг умумий тамғаси оо (кўз тамға), od (юқорига чиқди) ёки oq (туманга чиқди) кўринишларида бўлади.

УЙШУН

(Хушин). Рашидиддинни ёзишича Жучихон қўшинида амир Майки (ёки Майку, Байку) уйшун (ушин, хушин) уруғидан бўлган. Минг кишилик армияси билан қатнашган. Қора табин шажарасида Майкибий ҳақида: "...уни исми Уйшин Майкибий" — дейилади. Р. Г. Кузеев (1974) ёзадики, Майкибий на фақат қозоқ, бошқирд ва бошқа қарақалпоқ, нуғай табинларини ҳам авлоди бўлиб ҳисобланади. Ч. Валиханов эса Табин-Уйсун-Майкибий деб кўрсатади. Т. А. Жданко (1952) айтадики, ўзбек ва қорақалпоқ уруғларида яқинлик бор, яъни ривоятларга қараганда ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ва нуғайларнинг умумий бош авлоди Майкибий дейилади.

Майкибий уйшин, ушин, уйсун, усунь номлари билан юритиладиган уруғни бош авлодидир.

Зарафшон водийси ўзбекларда уйшун уруғи бор ёки қорақалпоқ халқида уйшун-митан оиласи мавжуддир.

Қозоқ халқининг катта жузида асосий уюшма Сари-усунь бўлиб ҳисобланади.

Уйшунлар қадимий туркий қабила бўлиб, бизнинг эрамизни II асрларида Еттисувда яшаб келганлар. Турк Каганати ва XI—XII асрларда уйшунларни ғарбга силжишиб, Орол бўйларига келиб қолганлар. Қозоқларни табин (табин ва уйшун қадимдан бир-бирига яқин туркий улуғлари бўлган) қабиласи ҳақидаги ривоятда: "...бизлар денгизлар томонидан "Иргиз", "Узень", "Оқтепа" томонларга уйшунлар билан бирга Волга дарёсидан ҳам ўтганмиз деб айтишади.

Уйшун уруғи Марказий Осиё ва бошқа мамлакатларда кўп тарқалган қабиладир. Ўрта асрларда бу уруғни усунь деб аташган. Ўзбекларда уйшун, қорақалпоқда — уйшун-митан, қозоқларда — сари-усунь, қирғизларда — усонь, сари-усунь, мўғулларда — усинь деб юритишади.

Чингизхон замонида уйшун (хушин) уруғидан Бурагул-нуён деган амир чиққан. Бу амир аввалига Чингизхон салтанатида достурхончи, кейинчалик эса ўнг қанот амир даражасигача кўтарилган.

АРАБЛАР

Араблар[3] асосан Бухоро хонлигининг жанубий вилоятларида (Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё) ва Тожикистоннинг Қўлоб, Кўрғонтепа вилоятларида истиқомат қилиб келадилар. Араблар ҳозирги пайтда ўзбек ва тожик тилида гаплашувчи арабларга бўлинади. Аммо арабларнинг кўпчилиги ўз она тилларини унутиб маҳаллий халқ тилида гаплашадилар. Айниқса Самарқанд, Бухоро вилоятидаги араблар тўлиқ тожик, ўзбек тилларида гаплашадилар. Арабларнинг аждодлари билан деярли алоқа узилган бўлиб, авлод-аждоди, келиб чиққан жойларини ҳам унутиб қўйишган. Араблар VII—VIII асрларда аввал Балх, Мари, Термиз, Бухоро, Самарқанд каби шаҳарларда жойлашганлар. Ўрта Осиёга келиб қолган

---

[3] Араблар 92 бовли Ўзбек элини олдинги маълумотларида йўқ. Аммо республикамизда анчагина араблар яшайди.

СУНИТ

Рашидиддининг айтишича, кабтарин ҳам шу сунит қабиласидан келиб чиққан. Чингизхон замонида сунит қабиласидан кўпгина амирлар яроғдорлар бўлиб хизмат қилган.

КУРЛАУТ

Курлаут қабиласининг тамғаси қўнғирот, элжигин ва барқут (буркут) қабилаларникига ўхшаш бўлган ва бир-бирлари билан қиз олиб қиз беришган. Курлаутнинг бир бўлаги уймақут (уймавут) деб аталади.

ТАРҚУТ

Рашидиддининг ёзишича, Мўғулистон томонида ҳам тарқутлар яшаган бўлиб, Эрон томон хоқонликдан (хоқониядан) Тарғудой деган киши келиб, кўпайишиб тарқут уруғини ташкил этишган.

УЙРОТ

Уйротларнинг қадимги юрти Саккиз дарё (секиз мурен) томонидан бўлиб, дарё бўйларида яшашган. Аҳоли кўп бўлган. Рашидиддининг ёзишича, Чингизхон билан бироз ёвлашиб, кейинчалик ярашиб тобелик билдирганлар.

БАРКУТ, КУРИ, ТУЛАС (тулас) ва ТУМАТ

Бу уруғлар бир-бири билан боғланган қабилалар бўлиб ҳисобланади. Қадимда бу қабилаларни Баркут деб ҳам аташган. Рашидиддининг ёзишича "Баркут" сўзининг асл маъноси Борргужин туқим сўзи бўлиб, дарёнинг у томони деган маънони англатади. Туматлар ҳам Боргужин туқимга яқин қабила бўлиб, Чингизхонга тобелик қилишган, кейинчалик қўзғалон кўтаргани учун кўпи қириб ташланган.

БУЛОҒОЧИН ВА КЕРЕМУЧИН

Бу қабилалар Боргужин тўим ҳам қирғиз ерларига яқин жойда жойлашган бўлиб, Ирти (Эртиш) бўйларида жуда камчиликни ташкил этган.

УРАСУТ, ТЕЛЕНГУТ ВА КУШТАМИ

Бу қабилаларни ўрмон қабилалари ҳам деб аташган. Дорилар тайюрлашни, айниқса мўғул дориларини яхши билишган. Бу қабила ҳам қирғиз ерларига яқин жойда жойлашган.

ЎРМОН УРЯНКАТЛАРИ

Бу қабила одамлари асосан ўрмонда яшаб ҳайвонлар терисидан кийим кийганлар ва қўтос, жайрон каби ёввойи ҳайвонларни боқиб хонакилаштирганлар.

БАХРИН (баарин)

Бу қабила Дўрмонларга яқин бўлиб, Суканут кабиласи ана шулардан келиб чиққан. Рашидиддин фикрича бу қабиланинг отаси канизакдан туғилган бўлиб, уни Сукай деб атаган ут (қиёқ ёки куга)нинг орасидан топиб олганликлари учун уларни кейинчалик Суканут деб аташиб келганлар. Чингизхон даврида бу қабиладан Янги деган киши тархонлик унвонигача кўтарилган.

Бахрин тундра лочини (Falco pecegrinus) лочинлар кенжа туридан бири. Оқ юзли лочин ҳам дейишди. Йиртқич қушлар туркумининг лочинсимонлар оиласига мансуб. Шарқий ярим шардаги тундраларга ва шимоолий муз океанидаги ороллларга уя қуради. Қишлаш учун жанубга учиб кетади. Ўзбекистонда (Фарғона ва Тошкентда) кузда, баъзан қишда ҳам учрайди.

Бахрин турклашган мўғул қабилаларидан бирининг номи. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида Бахринлар Дашти Қипчоққа келиб ўрнашган. 18—19 асрларда Бахринларнинг катта бир қисми Тошкент вохаси Фарғона водийси (Марғилон атрофи)да яшаган (буларнинг кўпчилиги ўтроқлашиб, қабила ва уруғларини унутиб юборишган), бир қисми эса Зарафшон вохасига кўчиб борган. 1924 й. маълумотига биноан Ўзбекистонда 9 мингга яқин Бахрин яшаган. Булар асосан Зарафшон вохаси ҳозирги Самарқанд области (2300 киши), Бухоро области (3770 киши) ва қисман Жиззах районида (2000 киши) яшаган. Бахринлар бир қанча уруғларга бўлинган. Шулардан энг йириклари: бағонали қорақалпоқ, уали.

Бахрин табин бошқирдларини ғаркибида бахрин бўғини мавжуд бўлиб тамғаси қовшга ўхшайди. Бахрин қирғизларида Хитой, Найман уруғлари билан бағиш гуруҳига киради. Қирғиз бахринларини тамғаси бошқирдларникига ўхшайди. кўринишида. Бахрин табинларини таркибида "тун-катаг" бўғини ҳам бўлиб, "катаг" сўзи кўрикчи маъносида (баарин, байрин) ҳақиқий мўғуллар бўлиб, XIII асрнинг охирида Селенга водийсида яшаган. Рашидиддин (1952) бахрин (барин) уруғини дурбан қабиласига яқиндир деб ёзади. Бахрин уруғи Оқ Ўрдани XIV асрда бошқарган Тўхтамишхон ва уни отаси Туйхўжани ҳукмронлик йилларида катта мавқеига эга бўлган.

XII—XII асрларда Бахрин уруғини ғарбга силжиши бўлиб 1206 йили Чингизхон Энасой қирғизларини жойини бу уруғга топширади. Балким, бахринлар Чингизхон билан жамухони курашлари даврида қора-хитой ва найманларга қўшилиб турклашган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

КУСА АВЛОДИ

Бир неча авлоддан кейин

- Мати Халак ботир
  - Йўлдош
    - Элмурод (Нормурод боболар қиз набираси)
  - Мамадамин
  - Давон
- Эрназар Эрмурод
  - Нормурод
    - Эшқобил
    - Эргаш
    - Холбўта
    - Тўра
    - Қулдош
  - Файзулло
    - Пайғал
    - Халил
    - Хамид
    - Санжар
    - Қодир
      - Ботир
      - Зокир
    - Қаюм
- Номоз

Малла бобо

- Ҳайдар
  - Барат полвон
    - Йўлдош
      - Собир
      - Санжар
- Худойназар
- Еорбой
  - Шерали
  - Норали
  - Мамаюсуп
  - Тўра
- Бўрон
  - Миср
  - Норқувват

Нормурод бобо

- Эшқобил
  - Худойшукур
- Эргаш
  - Худойберди
  - Бахтиёр
  - Бахром
- Холбўта
  - Собир
  - Хасан
- Тўра
  - Олим
  - Алишер
  - Нурали
- Қўлдош
  - Фарход
  - Фахрудди

Барат полвон

- Сайхон
  - Тўлқин
  - Мурод
- Эштемир
  - Баходир
  - Жаҳонгир
  - Рустам
- Очил
  - Ҳайдар
  - Даврон
  - Сардор

Норбой бобо

- Шерали
  - Шербод
  - Шербек
  - Шохзод
  - Шохизебо
  - Шоҳруҳ
- Норали
  - Зафар
    - Камолиддин
    - Жалолиддин
  - Шоира
    - Акмалжон
  - Шоҳида
    - Сардор
    - Дониш
  - Диёр
    - Иқбол
- Мамаюсуп
  - Олим
  - Салим
  - Чори
  - Беҳзод
  - Акбар
    - Жуманазар
    - Аброр
  - Фахризод
- Тўра
  - Темур
  - Алишер
  - Бахтиёр
- Обод

АЙТУВҒОН БОБО АВЛОДИ

- Абдуназар
  - Мулла Турон
    - Мулла Хайит
      - Мустафақул
      - Чори
        - Жовли
        - Сайфуддин
        - Жума
  - Мулла Боймирза(Бойназар)
    - Назарқир
      - Абдуғаффор
        - Азим
          - Бакр Комил
          - Ботир Ғайрат
          - Мапашур Ғайрат
          - Жаббор
          - Раҳим
    - Арабмомо
      - Қизлархон
        - Мопор момо (муаллифни онаси)
- Мамшукур
  - Кучкин
    - Назар
    - Эшбури
    - Тўра
- Худойназар

СУЛИК авлодни бош бобоси Мирзалидир

Мирзали

- Бозор бобо
  - Карим бобо
    - Масси бобо
      - Қувондиқ
        - Нодир
        - Собир
      - Ёмғир
        - Ўткир
        - Рустам
        - Ўктам
      - Мустафақул
        - Норбой
        - Гулбой
        - Хусан
        - Хасан
        - Юсуп
        - Садор
      - Тура раис
        - Улуғбек
      - Ғулом
        - Алишер
        - Алинор
        - Махмуд
      - Ҳамид
- Қорабой бобо
  - Ҳайдар бобо
    - Хушбоқ бобо
      - Мамаюсуп
        - Бахтиёр
      - Нормамат
        - Худоймурод
      - Абдураим
    - Хуррам
    - Норқувват
      - Ўктам

КУРАМА АВЛОДИ

Аногор районидаги Курама авлодига ҳозирги кунда ҳаммага маълум ва машҳур Эгамберди бобо Жабборов, Халиқ бобо, Кучкин бобо, Қобил бобо, Худоёр бобо киради. Халиқбобо, ўғли Эшпўлат бобо ўғли Ателло ўғли.....

Кучкин бобони ўғли, Сайид бобо ўғли Эркин бобо ўғли

Қобил бобони ўғли, Хуррам бобо, Турсун бобо ўғли, Худояр бобони ўғли, Шавкат бобо

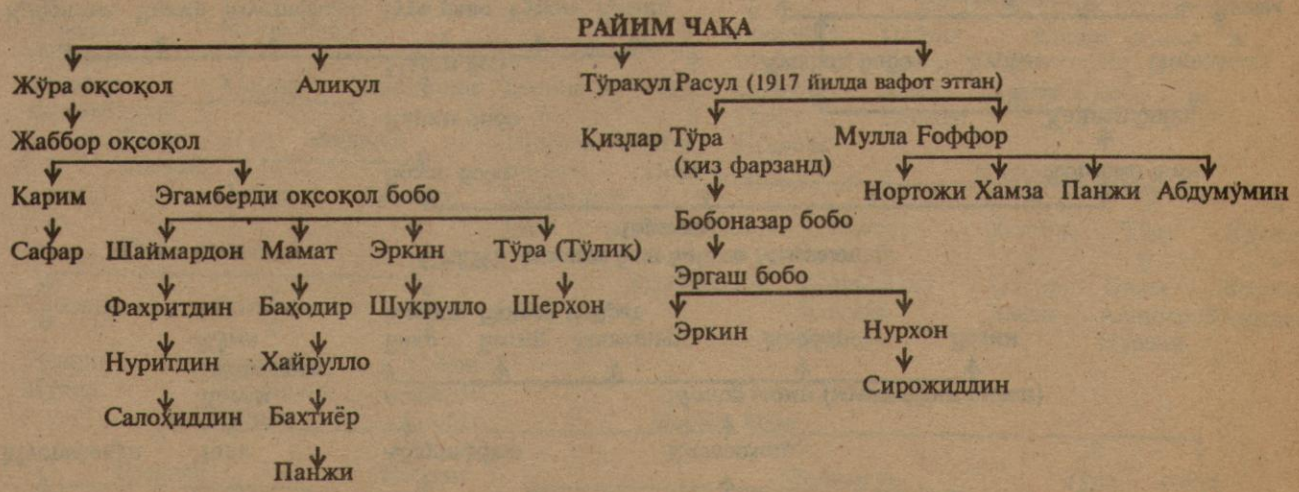

ОҒЗИ ҚОРА АВЛОДИ

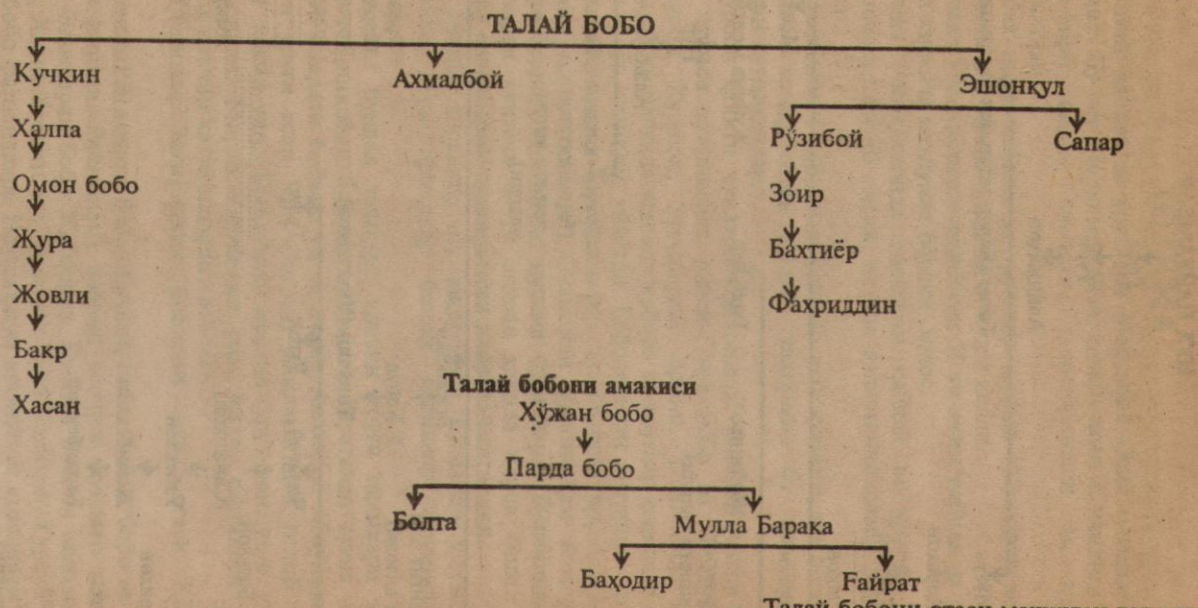

НУХ ПАЙҒАМБАР

Ефас

Турк

Алинжаҳон

- Мўғул
  - Қорахон
  - Ўғузхон
  - ……
  - Элҳон
  - Чурлик мерган
    - Қўнғирот (Барча қўнғирот эли шу кишини авлоди)
    - Убайширо
    - Тусбудой
  - Менгли
    - Жубина менги қизи
      - Нур
        - Аланқуво нур
          - Букун—қатағон (барча қатағон эли шу киши авлоди)
          - Базанжар
            - ……
            - Бойсунғур
            - Туманахон
- Тотар (Барча тотар эли шу киши авлоди)
  - Манғит (барча манғит эли шу киши авлоди)
  - Эгизаклар
    - Қабул
      - Тинўчин (Чингизхон)
        - Жўжи
          - Шайбон Ботухон
            - ……
            - ……
            - ……
            - ……
            - Абулхайрихон
            - Шохбутох
            - Муҳаммад Шохбахт (Шайбонихон)
        - Чиғатой
          - (Сайинхон)
            - Ўзбекхон
            - Жонибекхон
            - Бердибекхон
        - Ўғтой
        - Тули
          - ……
  - Қочули
    - Эрдамси барлос (барча барлос уруғи шу киши авлоди)
      - ……
      - ……
      - Амир Темур

ХОТИМА

Ўзбек халқининг қабила ва уруғлари Марказий Осиё мамлакатларида кенг тарқалгандир. Бу эса Марказий Осиё халқларини кўпчилиги қадим-қадимдан бир-бири билан оға-ини, қон-қориндош ва қуда-анда эканлигини кўрсатади.

92 бовли ўзбек элати қабила ва уруғлари ҳақида тўлиқрроқ маълумот бериш мустақиллик шарофати туфайли вужудга келди.

Ушбу китобчада Ўзбекистонда яшаётган 50 га яқин қабила ва уруғлар, буғинлар ҳақида қисқача маълумот бердик, холос.

Ҳозирги кунда Ўзбекистонда яшаётган қабила ва уруғлар ҳақида бирмунча материаллар йиғиб олдик, ва яна изланишни давом эттирамиз, деган умиддамиз.

Келажакда мақсадимиз қабила ва уруғлар шажарасини, тамғасини кенг юритадиган китоб нашр этиш бўлиб, халқимиз бу маълумотларни интизорлик билан кутмоқдалар.

1996 йил Қурбон ҳайити кунлари Сурхондарё вилояти Ангор райони "Мустақиллик" жамоа хўжалигида раиси Тура бобо ва шу хўжаликда яшовчи Алломурод, Хушбок, Эгамберди, Эргаш, Тошқобил, Шерали боболарнинг Ангор қишлоғида яшовчи қабила ва уруғлар ҳақидаги суҳбати кўпчилик орасида зўр қизиқиш уйғотди. Боболарнинг айтишига қараганда Ангор қишлоғида Қўнғирот қабиласининг Вахтамғали уруғига қарашли Очамойли бўғини асосан яшайди. Очамойли бўғини ҳам асосан, куса, ойтувғон, .сичқонмурод, оғзи қора, қурама бўлакларга бўлиниши ва бу авлодларни ҳозирги кунгача 8—10 авлоди ҳақида мароқ билан сўзлаб бердилар. Биз шу авлодларни шажарасини иловада келтирдик.

Шуни ҳам айтиш керакки, шу юқоридаги бўлаклар умуман кўса авлодига қарашли деган фикрлар бошқа қариялар томонидан ҳам билдирилди.

Ангор қишлоғида бундан ташқари қовчин уруғи одамлари яшайди. Қовчин уруғидан Тошқобил бобони сўзларига қараганда туғиз даҳасига киради. Норбоев Шерали бобони ва инженер Аллаяров Абдуназарбойни фикрига қовчин уруғи асли Чин (Хитой) мамлакатидан келиб чиққан. Қавмдир, яъни қавми-чин. Маълумки қовчин уруғидан улуғ кишилар тарихда кўп учрайди. Мирзо Улуғбекни узоқ йилла салтанати даврида Амир Мироншоҳ қовчин катта мавқеига эга эди.

Масалан Мухаммад Захириддин Бобирни эшик оғаси Қосимбек қовчин.

Қурама авлодига Райимчақа бобо, Кучкин бобо, Қобил бобо ва Худояр бобо авлодлари киради. Райимчақа бобони ҳозирги кундаги маълум ва машҳур авлоди Эгамберди бобо Жабборов, Кучкин бобони авлоди Сайид бобо Кучкинов, Халик бобони эса Эшпўлат бобо Холиқов, Турсун бобони авлоди Худояр бобо фарзандлари Наушаҳарда истиқомат қилишади.

Китобда қабила ва уруғларни номлари ҳар хил манбаларда ҳар хил ёзилгани учун олинган манбадаги ёзилиш асосида берилди.

Китоб кириш қисмида айтганимиздек, бу ҳато камчиликларни кейинги нашрларда тузатамиз деган умиддамиз.

АСОСИЙ ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР[4]

1. Абулғозий, Шажарайи турк. Тошкент, "Чўлпон", 1992.
2. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи Тарокима. Тошкент. "Чўлпон", 1995.
3. Ахмедов Б. А. "Ўзбекларнинг келиб чиқиши". "ФАН", Тошкент, 1964.
4. Ахмедов Б. А., Государство кочевых узбеков. Изд-во "Наука". М., 1965.
5. Ахмедов Б. А. Ўзбек улуси. Тошкент, "Нур", 1992.
6. Бартольд В. В. История Туркестана. Сочинение. Т. II. ч. 1., М., 1963.
7. Валиханов Г. Г. Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой Орды. Алма-Ата, 1958.
8. Вахобов М. Ўзбек социалистик миллати. Тошкент, 1961.
9. Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968.
10. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972.
11. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Тошкент, "ФАН", 1968.
12. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. Тошкент, "Ўқитувчи", 1994.
13. Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. — ТИЭ, т. IX, 1950.
14. Кармышева Б. Х. "Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана", Изд-во "Наука", М., 1976.
15. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Тошкент, "Чўлпон", 1994.
16. Кузеев Р. Г. Происхождение Башкирского народа. Изд-во "Наука", 1974.
17. Наджимов К. Антропологический состав населения, Сурхандарьинской области, ТСАГУ, нов. сер., вып. 143. Биол. науки. кн. 35. Тошкент, 1958.
18. Рашидиддин. Сборник летописей. т. I, М-Л., 1952.
19. Сагитов С. И. К вопросу о локализации легендарной местности Жидали-Бойсун по данным Ботаники. СЭ. 1968, N 1.
20. Султанов Т. И. Кочевые племена Приаралья в XV—XVII в. М., "Наука", 1982.
21. Хасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. Тошкент, 1995.
22. Шаниязов К. Узбеки-карлуки (Историко-этнографический очерк). Ташкент, 1964.
23. Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. Ташкент, "ФАН", 1974.

---

[4] Асосий фойдаланган адабиёти хотимадан кейин бериш керак.

24. Шаниязов К. Ш. "Некоторые вопросы этнической динамики и этнической связей узбеков в XIV–XVII вв. Материалы к этнической истории населения Средней Азии. Т., Изд-во "ФАН", 1986.

25. Шаниязов К. Ш., Исмаилов Х. И. Этнографические очерки материальной культуры узбек. конец XIX — начала XX в. Ташкент, 1981.

26. Эрматов М. М. Этногенез и формирование предков узбекского народа. Ташкент, "Узбекистан", 1968.

27. Якубовский А. Ю. К вопросу от этногенезе узбекского народа. Ташкент, "ФАН", 1941.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 1
92 БОВЛИ ЎЗБЕК ЭЛИ ҲАҚИДА 3
ҚЎНҒИРОТЛАР 12
МИНГ 31
ЖУЗЛАР 32
МАНҒИТ 37
ҚИПЧОҚ 38
ҚАТАҒОН 42
ҚАНҒЛИ 47
БАРЛОС 49
ҚОРЛУҚ 52
ЖАЛАЙИР 55
НАЙМАНЛАР 56
ҚУШЧИ 58
ДУРМОН 60
МИТАН 61
НУҒОЙЛАР 62
ҚИРҚЛАР 62
КИНАҒАС 63
МЕРКИТ 63
ТОҒЧИ 64
ЧИНОС 64
БОЯВУТ 64
ТОТАР 65
УЙҒУР 65
САРОЙ 66
ЧИҒАТОЙ 66
ЛАҚАЙ 67
ХИТОЙ 67
САЛЖУВУТ 69
ТОЙЖУВУТ 69
КУРАЛАС 69
ҚОРАҚАЛПОҚ 69

КЕРАЙТ 70
ОРҒИН 70
УЙШУН 71
АРАБЛАР 71
МЎҒУЛЛАР 72
КОЛАЧ 72
ОҒОЧ ЭРИ 72
КУРКАМ ВА САКАЙИТ 73
УНГУТЛАР 73
ТАНГУТ 73
БЕКРИН ЁКИ МЕКРИН 73
УРЁВУТ 73
СУЛДУС (Сулдуз) 73
ИЛДУРКИН 73
СУНИТ 74
КУРЛАУТ 74
ТАРҚУТ 74
УЙРОТ 74
БАРКУТ, КУРИ, ТУЛАС (тулас) ва ТУМАТ 74
БУЛОҒОЧИН ВА КЕРЕМУЧИН 74
УРАСУТ, ТЕЛЕНГУТ ВА КУШТАМИ 74
ЎРМОН УРЯНКАТЛАРИ 74
БАХРИН (баарин) 75
ХОТИМА 81
АСОСИЙ ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР 82

МАЛЛА БОБО АВЛОДИ

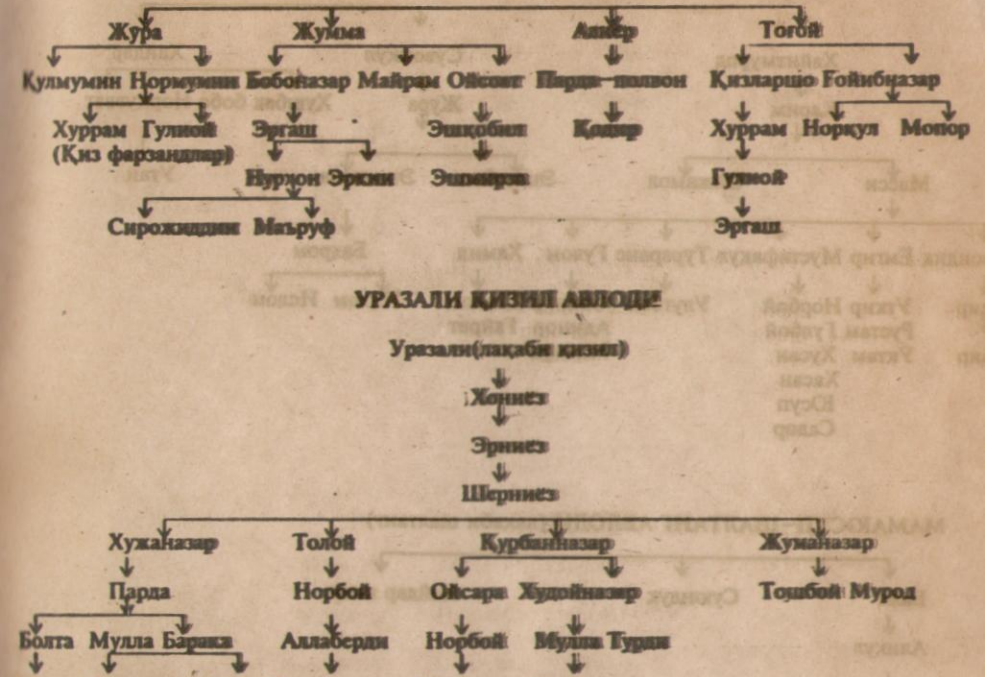

УРАЗАЛИ ҚИЗИЛ АВЛОДИ

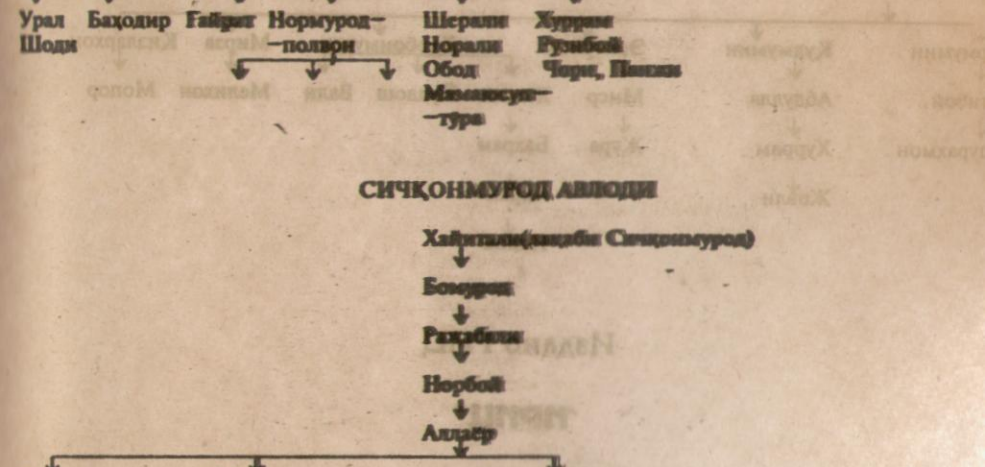

СИЧҚОНМУРОД АВЛОДИ

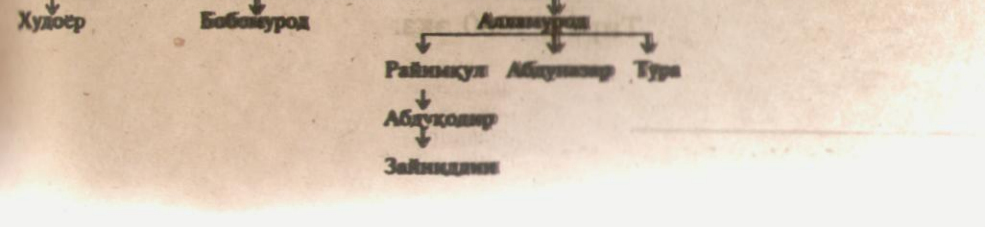

Сулик авлодини бош бобоси МИРЗАЛИДИР(лақаби Сулик)*

- Бозор бобо
  - Хайитмурод
    - Карим
      - Масси
        - Қувондиқ
          - Нодир
            - Собир
        - Емгир
          - Уткир
          - Рустам
          - Уктам
        - Мустафақул
          - Норбой
          - Гулбой
          - Хусан
          - Хасан
          - Юсуп
          - Садор
        - Турарапс
          - Улуғбек
        - Гулом
          - Алишер
          - Алинор
          - Махмуд
        - Хамид
          - Шавкат
          - Ғайрат
      - Ойжамол
- Қорабой
  - Сувонқул
    - Жура
      - Эшқобил
      - Эшмирза
        - Бахром
          - Илхом
          - Ислом
  - Хайдар
    - Хушбак бобо
    - Норқувват
      - Утан

МАМАЮСУП–ШАЛТАНГ АВЛОДИ (лақаби шалтанг)

- Вали
  - Алиқул
    - Нормумин
      - Янгибой
        - Абдурахмон
    - Қулмумин
      - Абдулла
        - Хуррам
          - Жовли
    - Эшмумин
      - Миср
        - Жура
    - Қурбонмурод
      - Жовли
        - Бахрам
          - Акрам
            - Илхом
      - Йулдош
      - Вали
    - Мирза
      - Мелихон
    - Қизлархон
      - Мопор
- Сувондук
- Хайдар каян

Издано РИЦ

РИЦ

Тираж 1000 экз.